

Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti

*Taha NAS**

Öz: Usulcüler delillerin hükme delâletini tesbit etmek için dille ilgili birçok meseleyi ele almış, lafzı birçok açıdan tasnife tabi tutmuş ve incelemişlerdir. Bu tasniflerden en yaygın olanı mantûk – mefhûm şeklindeki ayırımdır. Lafız mantûkuyla ifade ettiği hükümler dışında bir de mefhûm yoluyla bazı hükümlere delâlet eder. Bu tasnifte mefhûm, genelde iki kısma ayrılmış. Biri lafzın, mantûkunun ifade ettiği anlam ile aynı doğrultuda bir manaya delâlet etmesidir. Diğeri de mantûkun zıddına bir manaya delaletidir. Bu çalışmada, mefhûmun ikinci türü olan ve geçerli bir delalet şekli olup olmadığı konusunda usulcüler arasında derin tartışmalara konu olan *mefhûmu'l-muhalefe*, türleri, hücciyeti, buna dair ileri sürülen gerekçeler ve alakalı diğer konularla ilgili kavramlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Delâlet, Mantûk, Mefhûm, Mefhûmu'l-muhâlefe.

Indication of Divergent Meaning

Abstract: Scholars have dealt many issues about language to determine the indication of the evidences to legal value and they classified verbal form in many ways and examined. The most common of these classifications is *explicit (Mantûk) – implicit (Mefhûm) meaning*. Verbal form not only indicates legal values by its explicit but also indicates some legal values by implicit. Implicit is separated into two parts in this classification. One of them is indicates the same direction with the meaning of the explicit of verbal form. The other is the indication of the meaning of explicit to the opposite. In this study discussed *the divergent meaning (mefhûmu'l-muhalefe)*- which is the second kind of the implied meaning- its kinds, its evaluations, the deep discussions has been made around it.

Keywords: Indication, explicit meaning, implied meaning, divergent meaning.

İktibas / Citation: Taha Nas, “Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti”, *Usûl*, 14 (2010/2), 117 - 154.

I. GİRİŞ

Delil ile hüküm arasındaki ilişkiyi ifade eden delâlet, fıkıh usulünün en önemli kavramlarından birini teşkil eder. Usulcüler, hitabın hükme delâletinin şeklini ortaya koyarken, dille ilgili birçok mesele ile ilgilenmişlerdir. Bu meseleler usulün birçok konusuna temel teşkil etmesi bakımından bütün usul ekollerinin eserlerinde önemli bir yer işgal etmiştir. Fıkıh usulü ile birlikte dil, mantık ve kelim ilimlerinin de inceleme alanına giren delâlet ve ilgili kavramlar, usulcüler

* Yrd. Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi

tarafından incelenirken bu disiplinlerin ortaya koyduğu esaslardan da istifade edilmekle birlikte bunların ele almadığı veya yeteri kadar işlemedikleri pek çok konuyu tartışıp kendilerine has bir delâlet teorisi oluşturmuşlardır.¹

Şer’î hükmün temel kaynağı Kur’an ve Sünnet’in lafızları olduğu için, usulcüler lafzî delâlet üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu konuda dilcilerin ortaya koydukları kuralları temel almışlar ve bunlara ihtiyaç ölçüsünde değinmişlerdir. Dilcilerin ele almadığı ancak şer’in maksadının gerektirdiği hususları usulcüler, ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Bu bağlamda emir, nehiy, umûm, husus, zâhir ifadelerin delâleti, mefhûmu’l-muvâfakanın ve mefhûmu’l-muhâlefenin delâleti, umûmun istiğrakı ve benzeri, dilcilerin üzerinde durmadığı veya yeteri kadar işlemedikleri pek çok konuyu ele alıp tartışmışlardır.² Ayrıca kurdukları delâlet teorisi çerçevesinde, lafızları dilcilerde bulunmayan değişik açılardan tasniflere tabî tutmuşlardır.

Mana ve hükme delâleti incelenen lafızlar usulcüler tarafından vaz’, kullanım, açıklık-kapalılık ve delâlet tarzı şeklinde incelenmiştir. Ancak konuyu ele alışıta, alt ayırım ve isimlendirmelerde fukaha metoduna mensup usulcülerle kelamcı metoda sahip usulcülerin iki ayrı yol takip ettiği görülmektedir. Hanefî usulcülerin lafız tasnifleri Debûsî’den itibaren belli bir sistemi takip etmiştir. Bu sistemde manaya delâletinin şekli bakımından lafız ibârenin, işaretin, nassın ve iktizânın delâleti şeklinde dörde ayrılmıştır.³ Kelamcı usulcülerde ise farklılıklar bulunmakla birlikte, asıl ayırım mantûk ve mefhûm şeklinde olmak üzere iki kısımdır.

II. MANTÛK VE MEFHÛM

Nutk kökünden türetilen *mantûk*, sözlükte “söylenen, lafza dökülen”; *mefhûm* ise “anlaşılan, öğrenilen, zihinde oluşan şekil/mana” anlamına gelir.⁴ Usul terimi olarak ise kelamcı usulcüler tarafından yapılan iki farklı tanımlarına rastlanmaktadır. Bu tanımlardaki farklılığın özünde, mantûkun ve mefhûmun medlûl ya da delâlet olarak değerlendirilmesi yatar. Cüveynî ve Âmidî mantûku ve mefhûmu medlûl olarak değerlendirmiş ve ona göre tanımlamışlardır.

¹ Cüveynî, Ebû'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn Rüküddin Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf et-Tâi en-Nisâbüri (ö.478), *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib, Katar, 1399, I, 169.

² Cüveynî, *el-Burhan*, I, 169; İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütekillimin Yönteminin Delalet Anlayışı*, (basılmamış doktora tezi), Kayseri, 2006, s. 88.

³ Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa (ö. 430), *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s. 94, 116, 117, 119, 130.

⁴ Cevherî, *es-Sihâh = Tacü'l-luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Beyrut, Daru'l-Alem il Melayîn, 1990, “ntk” ve “fhm” md.; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Kahire, Daru'l-Maarif, ty., “ntk” ve “fhm” md.; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kamûs*, Daru'l-Hidaye, ty., “ntk” ve “fhm” md.

Cüveynî mantûku, “Açıkça zikredilenden elde edilen şey”⁵ mefhûmu da “Sukut edildiği ve lafızda açıkça tasrih edilmediği/zikredilmediği halde lafızdan anlaşılan şey”⁶ şeklinde tanımlarken, Âmidî de mantûku, “Lafzın delâletinden nutk yoluyla kesin olarak anlaşılan şey”⁷ mefhûmu da “Lafızdan nutk mahalli dışında anlaşılan şeydir”⁸ şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlarda mantûk ve mefhûm “elde edilen ve anlaşılan şey” şeklinde medlûl anlamında kullanılmıştır. İbnü'l-Hâcib ise mantûku ve mefhûmu medlûl olarak değil, delâletin bir kısmı olarak vermiş ve şöyle tanımlamıştır: “Mantûk, Lafzın nutk yoluyla delâlet ettiği şeydir”, “Mefhûm da Lafzın nutk mahalli dışında delâlet ettiği şeydir.”¹⁰ İcî ise İbnü'l-Hâcib'in bu mefhûm tanımını şu şekilde açmıştır: “Lafzın nutk mahallinde zikredilmeyen için bir hükme ve onun hallerinden bir hale delâlet etmesidir.”¹¹

Buna göre, Cüveynî ve Âmidî'nin tanımlarında mefhûmun “lafızdan anlaşılan şey” olması, İbnü'l-Hâcib ve onu takip edenlerin tanımlarında ise “lafzın delâlet ettiği şey” olması arasında ince bir farktan söz etmek mümkündür. Zira lafızdan anlaşılan şey, umûmiyetle lafzın delâlet ettiği şeyden daha genel olabilmektedir. Lafız hükme delâlet ederken, lafızdan anlaşılan şey ise hem hüküm hem de hükümün mahalli olabilmektedir. Bu çerçevede mefhûmu lafızdan anlaşılan şey/medlûl olarak değerlendiren usulcülere göre “Ana-babaya öf deme” (İsrâ 17/23) âyetinin mefhûmundan hem ana-babayı dövmenin haramlığı hükmü, hem de bu hükmün mahalli olan dövme fiili anlaşılır. Mefhûmu lafzın delâlet ettiği şey/delâlet olarak değerlendirenlere göre ise, bu âyet sadece ana-babayı dövmenin haramlığı hükmüne delâlet eder.¹² Usulcülerin yaptıkları tanımlardan çıkarılabilecek bu farkla birlikte mantûkun ve mefhûmun delâlet veya medlûl olarak tanımlanmasının sadece bir isimlendirme ve terminoloji farklılığından kaynaklandığını, pratikte ciddi bir sonuç farklılığı doğurmadığını, söylemek

⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 448.

⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 448.

ما يستفاد من اللفظ وهو مسكوت عنه لا ذكر له علي قضية التصريح.

⁷ Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, Riyad, Daru's-Sami'i, 2003, III, 84.

⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, III, 84.

وأما المفهوم فهو ما فهم من اللفظ في غير محل النطق.

⁹ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Muntehâ* (Sübki şerhi ile), Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1999, III, 483.

¹⁰ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Muntehâ* (Sübki şerhi ile), III, 483. Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'* (*Teşnifü'l-mesâmi'* şerhi ile), Kahire, Mektebu Kurtuba, 1999, I, 341; İbn Müflih, *Usûlü'l-fikh*, Riyad, Mektebetü'l-Abikân, 1999, III, 1056; Merdâvî, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2000, VI, 2875; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, Riyad, Mektebetü'l-'Ubeykân, 1993, III, 480; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki 'ilmi'lusûl*, Riyad, Daru'l-Fadile, 2000, II, 763.

والمفهوم ما دل عليه اللفظ لا في محل النطق.

¹¹ İcî, *Şerhu'l-'adud alâ muhtasari'l-muntehâ'l-usûli*, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000, s. 253.

والمفهوم ما دل عليه اللفظ لا في محل النطق بان يكون حكما لغير المذكور و حالا من أحواله.

¹² Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Cem'i'l-cevâmi'*, yy., Daru'l-Bâz, ty., I, 317.

mümkündür.¹³ Zira usulcüler hükmün mahallini değil, hükmün lafızdan anlaşılmasını veya lafzın hükme delâletini ifade etmek istemişlerdir.

III. MEFHÛMUN TÜRLERİ

Mantûk – mefhûm ayırımı yapan Bâkullânî mefhûm, lahn ve fahvâ tabirlerini aynı anlamda kullanarak bunun kapsamında mefhûmu'l-muvâfaka, işaret, imâ ve iktizânın delâletini incelemiştir. Dolayısıyla Bâkullânî'ye göre mefhûm, lahn ve fahvâ tabirleri mefhûmu'l-muhâlefe dışındaki dört delâlet türünü ifade eden eşanlamlı tabirlerdir.¹⁴ Delîlu'l-hitab diye isimlendirdiği mefhûmu'l-muhâlefe ise Bâkullânî tarafından hüccet kabul edilmediğinden mefhûm kapsamında değerlendirilmemiştir.¹⁵ Gazzâlî ise Bâkullânî'nin mefhûm kapsamında değerlendirdiği kısımlara ilave olarak mefhûmu'l-muhâlefeyi de almıştır.¹⁶ Âmidî de bir üst kavram olarak gördüğü gayr-i manzumun delâleti içinde mefhûm ile birlikte işaret, imâ ve iktizâyı işlemiş ve mefhûm kapsamında da mefhûmu'l-muvâfaka ve mefhûmu'l-muhâlefeyi incelemiştir. Buna göre başta Cüveynî ve sonra da Âmidî ile İbnü'l-Hâcib mefhûmu daha dar kapsamlı kullanmış olup mefhûmu'l-muvâfaka ve mefhûmu'l-muhâlefe şeklinde iki kısma ayırmışlardır.¹⁷ Sonraki usulcüler arasında da genelde bu kullanım yaygınlık kazanmıştır. Bu kullanıma göre lafızdan mefhûm olarak anlaşılan ya mantûka olumluluk veya olumsuzluk açısından uygundur ya da bu açılardan uygun olmayıp aksidir. Uygun olana mefhûmu'l-muvâfaka, aksi olana ise mefhûmu'l-muhâlefe denir.

Hanefi usulcülerin delâletleri tasnifi Debûsî'den itibaren dörtlü taksim şeklinde olup, bu taksimde ibârenin delâleti dışındaki diğer üç delâlet olan işaretin, nassın ve iktizânın delâleti de ayrı birer delâlet çeşidi olup, nassın delâleti kelamcı usulcülerdeki mefhûmu'l-muvâfaka'ya karşılık gelmektedir. *El-mahsus bi'z-zikr* veya *delîlu'l-hitâb* diye isimlendirdikleri *mefhûmu'l-muhâlefe* ise Hanefi usulcüler tarafından geçerli bir delâlet çeşidi olarak kabul edilmediğinden fasid delâletler arasında zikredilmiştir.¹⁸

¹³ Sâlih, Muhammed Edib, *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fikhi'l-İslamî*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslamî, 1984, I, 593; El-Hasen, Halife Bâ Bekr, *Menâhicü'l-usûliyyîn fi turuki delâlati'l-elfâz ale'l-ahkâm*, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1989, s. 68-69.

¹⁴ Bâkullânî, *et-Takrîb*, I, 341, 347.

¹⁵ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 331.

¹⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 413.

¹⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 449; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 84; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru'l-müntehâ* (Sübkî şerhiyle), III, 491.

¹⁸ Debûsî, *Takvimu'l-edille*, s. 130, 139; Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahrulislâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn (ö. 482/1090), *Usûlü'l-Pezdevî: Kenzu'l-vusûl*, Abdülaziz Buhari'nin *Keşfu'l-esrâr* şerhi ile, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, 4 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, 1997, I, 84; Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1973, I, 237, 255; Semerkandî,

IV. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFE / EL-MAHSÛSU BÎ'Z-ZİKR

Bu delâlet türü için usulcüler tarafından farklı ifadeler kullanılmıştır. Erken dönemin birçok usulcüsü delîlinin hitap cinsinden olması veya hitabın ona delâlet etmesi yahut delâletin vasıf, şart ve benzeri kayıtlar yoluyla gerçekleşmesi açısından bu delâlet türü için *delîlu'l-hitâb* tabirini kullanmıştır.¹⁹ Bu tabirin ilk defa Cessâs tarafından ve geçerli bir delâlet şekli olmadığını ortaya koymak için kullanılması ve ondan sonraki ilk dönem usulcüleri tarafından bu ifadenin tamamen mefhûmu'l-muhâlefeye hasredilmesi bu ıstılahın Cessâs'tan önce onu savunanlar tarafından kullanılmış olmasını gerektirir. Şâfiî'nin ve diğer müctehit imamların eserlerinde görebildiğimiz kadarıyla bu tabirin kullanılmamış olması, bunun Şâfiî'den sonra hicri dördüncü yüzyılın dördüncü çeyreğinin başlarına kadarki dönemde oluştuğunu gösterir. Bu delâlet türü için *mefhûmu'l-hitâb* ve “*mefhûm*” tabirleri de kullanmıştır.²⁰

Kelamcı usulcülerin bu delâlet türü için kullandıkları diğer bir tabir *mefhûmu'l-muhâlefe*'dir. İbn Fûrek, *mefhûmu'l-muhâlefenin delîlu'l-hitâb diye isimlendirildiğini* söylerken²¹, hem delîlu'l-hitâb tabirini, hem de mefhûmu'l-muhâlefe tabirini kullanmıştır. Ancak bu ifadesi dışında bu tabiri kullanmadığı, daha çok delîlu'l-hitâb tabirini kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla, mefhûmu'l-

Alâuddîn Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 539), *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, 2 cilt, Medine, Vezaratü'l-Evkâf ve Şuûni'd-Diniyye, 1987, I, 567-579.

¹⁹ Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşmî, 3 cilt, Kuveyt, Vizaretü'l-evkâf ve Şuûni'l-İslamiyye, 1984, I, 322; İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer, *el-Mukaddime fi'l-usûl: dirâsât ve nusûs fi usûli'l-fikhi'l-mâlikî*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996, s. 81; Bâküllânî, *et-Takrîb*, III, 331; İbn Fûrek, Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî, *Kitabu'l-hudûd fi'l-usûl: el-Hudûd ve'l-muvâdaât*, thk. Muhammed Süleymani, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999, s. 141; a.mlf., *el-Muhtasar*, s. 575, 782; Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib, *El-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halil el-Meys, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, I, 136, 147, 157, 235; Şerif Murtazâ, *ez-Zerî'a*, I, 398; İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelûsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, 8 cilt, Beyrut, Daru'l-Afâki'l-Cedide, VII, 2; Ferrâ, Ebü Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef (ö. 458/1066), *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mubârekî, 5 cilt, Riyad, 1993, I, 154, II, 448, 453; Tûsî, *el-'Udde*, II, 467; Bâcî, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücbî, *Kitabu'l-hudûd fi'l-usûl*, thk. Nezih Hammad, Kahire, 2000, s. 50; a.mlf., *İhkâmü'l-fusûl*, s. 446; Şîrâzî, Ebü İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî (ö. 476), *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türkî, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988, I, 428; Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcabbâr (ö. 489), *Kavâti'uleddille fi'l-usûl*, thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hükmî, 5 cilt, Riyad, Mektebetü't-Tevbe, 1998, II, 3, 9; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 189; İbn Akil, Ebü'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed el-Bağdadî (ö. 513/1119), *el-Vâzih fi Usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî, 5 cilt, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1999, III, 100, IV, 333; İbn Kudâme, Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-imâm Ahmed*, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981, II, 775.

²⁰ Sem'ânî, *Kavâti'uleddille*, II, 3, 9; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 413.

²¹ İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 782.

muhâlefe tabirinin daha çok Cüveynî ile kullanılmaya başlandığı, ancak Cüveynî'nin bu kullanımında İbn Fûrek'in yukarıdaki kullanımından esinlendiği söylenebilir. Cüveynî'den sonra Gazzâlî, Sühreverdî, Râzî, Amidî, Karâfî, İbnü'l-Hâcib ve sonraki birçok kelimacı usulcü tarafından bu delâlet türü için *mefhûmu'l-muhâlefe* tabiri kullanılmıştır.²² Bu tabirin yaygınlaşması ile birlikte, sonraki dönem bazı Hanefî usulcülerini de geçersiz saydıkları bu delâlet türünü *mefhûmu'l-muhâlefe* olarak isimlendirmişlerdir.²³

Hanefî usulcüler ise genelde, bu delâlet türü için *el-mahsûs bi'z-zikr*, *et-tahsîs bi'z-zikr*, *tahsîsu's-şey' bi'z-zikr* ve benzeri tabirler kullanmışlardır.²⁴

A. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN TANIMI

Mefhûmu'l-muhâlefe, “anlaşılan” anlamına gelen mefhûm ile muhâlefet sözünden oluşan bir terkîb olup, muhâlefet lafzı sözlüklerde “zıddı”, yani bir şeyin muhâlifî olması, onun zıddı veya onun yerini alması manasında kullanılmıştır.²⁵ Lugatlarda “*zıd*, *nakîz* ve *muhâlefe*” lafızları arasındaki farklara değinilmediği,

²² İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 782; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 449-450, 453; Gazzâlî, Hücetü'l-İslam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Menhûl min ta'lîkâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, Dımeşk, Daru'l-Fikr, 1980, I, 208; Sühreverdî, Şihabuddin Yahya b. Habeş (ö. 587), *et-Tenkihât fi usûli'l-fikh*, thk. İyaz b. Namî es-Sülemî, Mektebetü'r-Rüşd, 2001, s. 127; Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn et-Taberistânî (ö. 606/1210), *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî, 6 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1992, III, 11; Amidî, *el-İhkâm*, III, 84, 88; Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân el-Mısri (ö. 684/1285), *el-Furûk*, (Tehzîmu'l-furûk ve'l-Kavâidü's-seniyye fi'l-esrârî'l-fikhiyye hamîşleriyle), 2 cilt, Beyrut, Alemu'l-Kutub, t.y, II, 36; İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtasar*, III, 500.

²³ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, I, 579; İbnü's-Sââtî, Ebû'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdadî (ö. 694/1295), *Bedî'u'n-nizâm: Nihâyetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, neşr. Sa'd b. Ğarîb b. Mehdi, 2 cilt, Mekke, 1418, II, 561; Sadruşşeria', Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 747/1346), *et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-Tenkih*, (Teftâzânî'nin *Şerhu't-telvîh'i* ile birlikte), Beyrut, Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, ty, I, 311; Abdülaziz Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330), *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasimbillah el-Bağdadî, 4 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-Arabî, 1994, II, 465.

²⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 289, 291; Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 139, 140, 141; Serahsî, *Usûl*, I, 255, 256, 260; Pezdevî, *Usûl* (Abdülaziz Buhârî şerhiyle), II, 465, 471, 476; Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd (ö. Hicri altıncı asrın ilk yarısı), *Kitâbun fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülmecid Türkî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995, s. 144; Ahsiketî (Ahsikesî), Ebû Abdillâh Hüsamüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer (ö. 644/1246-47), *el-Müntehab fi usûli'l-mezheb*, thk. Ahmed Muhammed Nâsır Abbâs el-Avdî, Beyrut, Daru'l-Medârî'l-İslâmî, 2005, s. 246; Neseî, Ebu'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Keşfu'l-esrâr, Menâru'l-envâr* şerhi, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986, I, 406; İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefî, *Fethü'l-ğaffâr bi-şerhi'l-Menâr = Mişkâtü'l-envâr fi usûli'l-menâr*, 970/1563, havaşi Abdurrahman Bahravî, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001/1422, s. 235.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, “hlf” md., II, 1239; Komisyon, (İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Zeyyât, Hamid Abdülkadir, Muhammed Ali en-Neccâr), *el-Mu'cemu'l-Vesit*, Kahire, Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004, “hlf” md, s.251.

manalarının sınırlarının tam olarak belirtilmediği ve bu lafızların genelde birbirinin muradifi olarak kullanıldıkları görülmektedir.²⁶

Mantıkçılar ise bu lafızlar arasındaki farka dikkat çekmiştir. Buna göre şunları söylemek mümkündür. İki nakîz arasındaki tekâbül, nefiy ve isbat veya var olup olmama şeklinde bir karşılıktır. Bu yüzden, hareket ve hareketsizlik örneğinde olduğu gibi, bir şeyde ikisinin bir araya gelmesi veya ikisinin aynı anda ortadan kalkması mümkün değildir.²⁷ İki zıt ise, siyah ve beyazda olduğu gibi, ikisinin aynı anda ortadan kalkması caiz iken, aynı anda ikisinin bir şeyde toplanması ise imkânsızdır.²⁸ Birbirine muhâlif iki şeyin ise, aynı anda hem ictima'ı, hem de ortadan kalkması mümkündür. Siyahlık ve ayakta durma vasıfları gibi. Bu açıdan muhâlefe, zıd ve nakîzdan farklıdır.²⁹

Usul terimi olarak ise, mefhûmu'l-muhâlefeyi³⁰ delil olarak kabul eden veya reddeden usulcüler tarafından yapılan tanımlarda, biri esas alınan şey, diğeri ise

²⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, "zdd" md., IV, 2564; "nkz" md., VI, 4524; Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vesît*, "zdd" md, s. 536; "nkz" md, s. 947.

²⁷ Cürcanî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, yy., 1309, "nkz" md., s. 108; Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali (ö. 1158/1745), *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, 2 cilt, Beyrut, Mektebetu Lübnan Naşîrûn, 1997, II, 1726-1727.

²⁸ Cürcanî, *et-Ta'rifât*, "ziddân" md., s. 59; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, I, 466.

²⁹ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/1009), *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Hüsâmüddin El-Kudsî, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981, s. 32, 129-130.

³⁰ Günümüz mer'î hukukta hukuk kuralları yorumlanırken istifade edilen mantık kurallarından biri de mefhumu'l-muhâlefe olup; *aksi ile kanıt*, *karşıt kavram*, *zıt kavram*, *ters anlam*, *aksinden istidlal*, *muhâlif mefhûm* ve *argumentum a contrario* gibi adlarla anılmıştır. *Aksi ile kanıt yolu*, hakkında çözüm bulunmayan bir konuda, mevcut kuralın daraltılarak uygulanması, yani kuralın içermediği hususların, kuralın dışında sayılması yoluyla sonuca ulaşmaktır ki bu, kuralın kapsamını genişletme değil, daraltma anlamına gelir. Ayrıca bir durum hakkında hükmün bulunmaması her zaman, doldurulması gereken bir boşluğu ifade etmediği, kanun koyucunun bilerek sukût etmiş olabileceği ve onun hükmüne *aksi ile kanıt yolundan* ulaşmaya bıraktığı söylenebilir. Örneğin, kimler arasında evlenme yasağı olduğunu ifade eden kurallardan (MK. 92), *aksi ile kanıt* yoluyla bunlar dışında kalan kişiler arasında evlenme yasağı olmadığı anlaşılır. Ancak her zaman meselenin bu kadar açık ve sade olmadığı, *benzetme* (kıyas) veya *aksi ile kanıt* yollarından hangisine başvurulacağı hususunun zorluklar içerdiği belirtilmiştir. Bu yüzden bir hükmün zıt anlamını tesbit ederken ve uygularken çok dikkat edilmesi gerektiği, zira bu kuralla hükme ulaşmanın her zaman isabetli olmayacağı, bir hükmün zıt anlamının uygulanmasının başka hükümlerle sınırlandırılmış olabileceği, çıkarılan zıt anlamın isabetli olup olmadığının ise hükmün amacının yerine gelip gelmediğine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Aksi ile kanıt kuralının uygulanması, az sayıda yargı ile çok sayıda olayın hükmünü düzenleme imkânı sağlamaktadır. Bu kuralın uygulanmaması durumunda kanun koyucu, kesinliğin arandığı yerlerde, düzenlediği hükümlerin tersine de değinmek zorunda kalır. Dolayısıyla bu gibi kurallara müracaat etmek kanun tekniği açısından gereklidir. Bkz. Aral, Vecdî, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1991, s. 201-202; Oğuzman, M. Kemal, *Medeni hukuk dersleri*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 43; Aybay, Rona – Aydın, *Hukuka Giriş*, İstanbul, Hukuk Araştırmaları Vakfı, 1991, s. 163; Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı : Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, s. 205; Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2003, s. 89; Özbilgen, Tarık, *Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul, 1976, s. 427.

kullanılan bazı terimler açısından olmak üzere iki noktada farklılık göze çarpmaktadır. Bazı usulcüler, mefhûmu'l-muhâlefenin hücciyeti konusundaki tartışmaların özellikle mefhûmu's-sıfa türü üzerinde yoğunlaşmış olmasından dolayı bu türü esas alarak mefhûmu'l-muhâlefeyi tanımlamıştır. Diğer bazı usulcüler ise mefhûmu'l-muhâlefeyi bütün türlerini kapsayacak şekilde tanımlamışlardır. Diğer farklılık noktası ise, usulcülerin tanımlarında kullandıkları “nefiy, muhâlefe veya nakîz” ifadelerinden kaynaklanan farklılıktır.

Mefhûmu's-sıfa esas alınarak yapılan tanımlara, Cessâs ve Bâkılânî'nin tanımları örnek verilebilir.³¹ Her iki usulcü de, mefhûmu'l-muhâlefeyi geçerli bir delâlet türü olarak kabul etmese de, kabul edenlerin dilinden tanımlamışlardır. Cessâs, “İki vasfa / birçok vasfa sahip olan her bir şeyin bu vasıflarından sadece birinin / bazılarının zikredilip hükmün ona bağlanması, bu vasfa sahip olanın dışındakilerin hükmünün ona muhalif olduğuna delâlet edeceğine”³² söylediklerini aktarır. Bâkılânî ise “kabul edenlere göre delîlu'l-hitâb, hükmün bir şeyin iki vasfından birine bağlanmasıdır ki, bu vasfa sahip olan şeyde hükmün isbatı, söz konusu vasıfta ona muhalif olana dikkat çeken bir delîl olur” şeklinde tanımlar.

³¹ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291.

إن كل شيء ذا وصفين فخص أحدهما بالذكر فيما علق به من الحكم يدل على أن ما عده فحكمه بخلافه. كل ما خص بعض أوصافه بالذكر وإن كان ذا أوصاف كثيرة فإنه يدل على أن ما عده فحكمه بخلافه.

İbnu'l-Kassâr, *el-Mukaddime*, s. 84.

وقد يرد الحكم في شيء مذكور ببعض أوصافه فيكون فيما سكت عنه ما قد يساوي المذكور في حكمه ويكون منه ما يخالفه. Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 331.

فأما دليل الخطاب عند مثبته فهو تعلق الحكم بأحد وصفي الشيء فيصير إثبات الحكم فيما له الصفة دليلاً بينه عما خالفه فيها. Şeyh Müfid, Ebî Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Ukberî en-Nu'mânî, *Et-tezkire bi usûli'l-fikh*, thk. Şeyh Mehdi Nefec, Beyrut, Daru'l-Müfid, 1993, s. 39.

فهو أن الحكم إذا علق ببعض صفات المسمى في الذكر دل ذلك على أن ما خالفه في الصفة مما هو داخل تحت الاسم بخلاف ذلك الحكم إلا أن يقوم دليل على وفاقه فيه.

Şerîf Murtazâ, *ez-Zeria'*, I, 392.

فصل في أن تعليق الحكم بصفة لا يدل على انتفائه بانتفائها.

Ferrâ, *el-'Udde*, I, 154.

وأما دليله فهو دليل الخطاب وذلك إذا علق بصفة فيدل على أن الحكم فيما عدا الصفة بخلافه.

Tûsî, *el-'Udde*, I, 411.

تعليق الحكم بصفة الشيء فانه يدل على أن ما عده بخلافه.

Tûsî, *el-'Udde*, II, 467.

أن الحكم إذا علق بصفة الشيء هل يدل على أن حاله مع انتفاء ذلك الوصف بخلاف حاله مع وجوده أم لا يدل.

Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 446.

وهو أن تعليق الحكم على الصفة يدل على انتفاء ذلك الحكم عمن لم توجد فيه.

Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428.

ومن ذلك دليل الخطاب وهو أن يعلق الحكم على أحد وصفي الشيء فيدل على أن ما عدا ذلك بخلافه.

Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 9.

و اعلم أن حقيقة دليل الخطاب أن يكون المنصوص عليه صفتان فيعلق الحكم بأحد الصفتين وإن شئت قلت فيقيد الحكم بأحد الصفتين فيكون نصه مثبتاً للحكم مع وجود الصفة فدليله نافيًا للحكم مع عدم الصفة.

Kelvezânî, *et-Temhîd*, I, 21.

دليل الخطاب فهو أن يعلق الحكم على أحد وصفي الشيء ويستدل على أن ذلك الحكم منفي من غير تلك الصفة.

³² Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291.

Daha sonra bazı âyetleri ve “*sâime koyunde zekât vardır*”³³ hadisini örnek verir ve “*onlara göre bu, sıfatın bulunduğu şeyde hükmün bulunmasını, söz konusu vasıfta muhalif olanda hükmün nefyini gerektirdiğini*” aktarır.³⁴ Buna göre, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu hadisinde, zekâtın varlığı hükmü koyunun sâime olması vasfına bağlanmıştır ki bu, sâime vasfının bulunmadığı koyunlarda ise zekât verme hükmünün bulunmadığına delâlet eder. Bu iki usulcünün yaptığı tanımlar ve dipnotta verdiğimiz usulcülerin yaptıkları tanımların tamamı mefhûmu's-sıfa esas alınarak yapılmış tanımlardır.

Mefhûmu'l-muhâlefe'yi herhangi bir kısmını değil de bütün kısımlarını göz önünde bulundurarak, hepsini kapsayacak şekilde yapılan genel tanımlara, bu tarz bir tanımın ilk olarak görüldüğü İbn Fûrek'in ve ondan sonra Bacî'nin şu tanımları örnek olarak verilebilir.³⁵ İbn Fûrek delîlu'l-hitâbı, “*söylenenin hükmünün, söylenenin dışındakilerde bulunmamasıdır*” şeklinde tanımlarken, Bacî ise, “*söylenenin hükmünü kapsadığı şeylerle sınırlı tutmak ve söylenmeyen için onun hilâfına hükmetmektir*” şeklinde tanımlamıştır. Görüldüğü gibi bu tanımlar ile dipnotta verdiklerimiz ve sonraki dönem usulcülerin tamamının yaptığı tanımlar mefhûmu'l-muhâlefe'yi bütün türlerini kapsayacak şekilde yapılmış tanımlardır.

Usulcülerin tanımlarında kullandıkları kimi ifadeler ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bazı usulcüler tanımlarında “*söylenenin hükmünün, söylenmeyenden nefyedilmesi*” şeklinde “*nefiy*” kökünden gelen

³³ Bazı lafız farklılıkları ile Bkz. Buharî, *Zekat*, 38; Nesâî, *Zekat*, 5, 10.

³⁴ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 331.

³⁵ İbn Fûrek, *Kitâbu'l-hudûd*, s. 141; a.mlf., *el-Muhtasar*, s. 575.

هو انتفاء حكم المنطوق به عما عداه.

Bacî, *Kitabu'l-hudûd*, s. 50.

دليل الخطاب قصر حكم المنطوق به علي ما تناوله والحكم للمسكوت عنه بما خالفه.

Cüveynî, *el-Burhân*, I, 449.

وأما مفهوم المخالفة فهو ما يدل من جهة كونه مخصصا بالذكر علي أن المسكوت عنه مخالف للمخصص بالذكر.

Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkâlî (ö. 536/1141), *İzâhu'l-mahsûh min Burhânî'l-usûl*, thk. Ammar et-Talibî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001, s. 333.

ومنه ما يدل علي أن المسكوت عنه مخالف للمنطوق به في الحكم.

Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, III, 413.

الضرب الخامس هو المفهوم ومعناه الاستدلال بتخصيص الشيء بالذكر علي نفي الحكم عما عداه.

Râzî, *el-Mahsûl*, III, 11.

مفهوم المخالفة فإنه يفيد في المسكوت عنه انتفاء مثل حكم المذكور.

İbn Reşîk, Ebû Ali el-Huseyn b. Ebi'l-Fedail Atîk b. el-Huseyn b. el-Huseyn b. Adillâh er-Rab'î el-Cemâl (ö. 632/1234), *Lübâbü'l-mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Gazali Ömer Câbî, 2 cilt, Dubâi, Daru'l-Buhûs li'd-Diraseti'l-İslâmiyye, 2001, II, 620.

وأما مفهوم المخالفة فهو نفي الحكم المنطوق به عن المسكوت عنه لتخصيص المنطوق به بالذكر.

Âmidî, *el-İhkâm*, III, 88.

وأما مفهوم المخالفة فهو ما يكون مدلول اللفظ في محل السكوت مخالفا لمدلوله في محل النطق.

Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, 49.

وهو اثبات نقيض حكم المنطوق به للمسكوت عنه.

ifadeler kullanmışlardır.³⁶ Mantûkun hükmünün meskûtun anhten nefyedilmesi, mefhûmun mantûk vasıtasıyla herhangi bir hükme sahip olmamasını ve onun hükmünün başka naslarda aranmasını gerektirir. Bu, mefhûmu'l-muhâlefeyi geçerli bir delâlet türü olarak görmeyen usulcüler açısından doğru bir ifade tarzı olarak görünmektedir. Diğer usulcüler açısından ise, bu ifadeler sorunlu gözükse de, onların böyle bir anlamı kastetmedikleri ve mantûkun hükmünün nakîzinin mefhûm için ispat edilmesi gerektiğini kastettikleri görülür.

İlk dönem usulcülerin birçoğu ise yaptıkları tanımlarda, “*söylenmeyenin hükmünün söylenenin hükmüne muhalif olması*” şeklinde, *muhâlefe* ile aynı kökten gelen ifadeler kullanmıştır.³⁷ Bu durum, mefhûmu'l-muhâlefenin kendi kendisiyle tarifi sonucunu doğurmaktadır ki bu, tanımlar için bir kusur olarak görülür. Ayrıca muhâlefe kökünden gelen ifadeler *zıd*, *nakîz* ve *muğayere* anlamlarının her birini ifade etmek için kullanılabilir. Tanımlarda ise bunlardan hangisinin kastedildiği açık değildir.

Mefhûmu'l-muhâlefenin tanımlarında kullanılan ifadelerden bir tanesi de *nakîz* ifadesidir. Sem'ânî ve Râzî gibi usulcüler bu ifadeyi *zıd* – *nakîz* ayırımına girmeden kullanmışlarsa da³⁸ bu konu daha ayrıntı olarak muhtemelen mantıktaki ıstılahların etkisiyle Karâfî tarafından *zıd* ve *nakîz* ayırımı yapılarak ayrı başlık altında ele alınmış ve tanımda *nakîz* ifadesine yer verilmiştir. Sonra da gerek kelamcı, gerekse fıkıhçı kimi usulcüler yaptıkları tanımda, onu takip ederek *nakîz* ifadesini kullanmıştır.³⁹ Karâfî'ye göre mefhûmu'l-muhâlefe, söylenenin

³⁶ İbn Fûrek, *Kitâbu'l-hudûd*, s. 141; a.mlf., *el-Muhtasar*, s. 575; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 446; Sem'ânî, *Kavât'u'l-edille*, II, 9; Kelvezânî, *et-Temhîd*, I, 21; Gazzâlî, *el-Müstesfâ*, III, 413; Sühreverdî, *et-Tenkîhât*, s. 127; Râzî, *el-Mahsûl*, III, 11; İbn Reşîk, *Lübübü'l-mahsûl*, II, 620.

³⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291; Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 331; Şeyh Mufîd, *et-Tezkira* (Silsiletu muellafatu Şeyh Mufîd'in 9. cildi), s. 39; Ferrâ, *el-'Udde*, I, 154; Tûsî, *el-'Udde*, I, 411; Bacî, *Kitabu'l-hudûd*, s. 50; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 449; Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, s. 333; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 88; İbnü'l-Hâcib, *Müntehe'l-vusûl*, s. 148; İbni Muflîh, *Usûlu'l-fikh*, III, 1065; Tilîmsânî, Ebû Abdullah eş-Şerîf Muhammed b. Ahmed b. Ali (771/1370), *Miftahü'l-vüsûl ilâ binâi'l-furû'î ale'l-usûl; Kitâbu meşarâtü'l-galat fi'l-edille*, thk. Muhammed Ali Ferkus, Mekke, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998, s. 555; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250), *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki 'ilmi'l-usûl*, thk. Ebu Hafis Sami b. 'Azi el-Eşerî, 2 cilt, Riyad, Daru'l-Fadîle, 2000, II, 766.

³⁸ Sem'ânî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 442; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 148.

³⁹ Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fi ihtisari'l-mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut, Daru'l-fîkr, 2004, s. 49.

وهو اثبات نقيض حكم المنطوق به للمسكوت عنه.

Karâfî, *el-Furûk*, II, 37.

اثبات نقيض حكم المنطوق للمسكوت.

Zerkeşi, Bedrüddin Muhâmmad b. Bahâdir b. Abdillâh (ö. 794), *el-Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fikh*, neşr. Abdülkadir Abdullâh el-Ânî, 6 cilt, Vezaretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1992, IV, 13.

وهو اثبات نقيض حكم المنطوق للمسكوت.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî elİskenderî (ö. 861/1457), *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-usûl* (Emîr Padişah şerhi ile), Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve evlâdühü bi Mısır, h. 1350, I, 115.

hükmünün söylenmeyen için sabit olmamasını gerektirir. Ancak doğru olanın zıddının değil, nakîzının ispat edilmesi olduğunu ve mefhûmu'l-muhâlefenin on türünde de “nakîz”ın kastedilmesi durumunda bunun doğru olduğunu belirtir. Karâfi, mefhûmu'l-muhâlefeyi “söylenenin/mantûkun hükmünün, nakîzının söylenmeyen/meskût için ispat edilmesidir”⁴⁰ şeklinde tanımlar ve “nakîzının ispat edilmesi” kaydının, zıddiyet gerektirmesinin şart olmadığı amacına yönelik olduğunu vurgular. Ona göre, mâlikîlerden İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî ve diğer bazılarının iddia ettiğinin aksine, münafıklarla ilgili tahrîm ifade eden “Onlardan (münafıklardan) ölen birisinin üzerine asla namaz kılma” (Tevbe, 9/84) âyetinden mefhûmu'l-muhâlefe yoluyla müslümanların cenaze namazlarının kılınmasının vacib olduğu hükmünün çıkarılmayacağı anlamına gelir. Çünkü nakîz, zıtlıktan daha genel olup bu âyetten münafıkların cenaze namazları kılınması hakkında sabit olan haramlık hükmünün, mefhûm yoluyla müslümanların cenaze namazlarının kılınması için geçerli olmadığı sonucunu doğurur. Haram olmama, vucubun sübutundan daha genel olup haram olmayan bir şey için vücûb, nedb, kerâhe ve ibâha vasıflarından her biri mümkündür. Dolayısıyla, haram olmama, vacip olmayı gerektirmez. Bu ikisi arasındaki farktan dolayı, mefhûmu'l-muhâlefe’de zıdd değil, nakîz ispat edilmeye çalışılmalıdır.⁴¹

Buna göre denilebilir ki muhâlefe kavramı, ilk dönem usulcülerden itibaren Râzî öncesine kadar dildeki kullanımına paralel olarak zıd ve nakîz arasında müşterek bir kullanıma sahip olmuştur. Öyle ki kimi fıkıhçılar, nasslardan mefhûm yoluyla, mantûkunun zıddı olan hükümler çıkarmışlardır. Râzî, mantûğın fıkıh usulüne girmesinin de etkisiyle olsa gerek, mefhûmu'l-muhâlefedeki kastedilenin nakîz olduğunu söylemiştir. Karâfi ise *el-Furûk*’da bu hususu kaideleştirmiş ve zıd - nakîz ayırımı yaparak mefhûmu'l-muhâlefenin bütün türleri için nakîzin kastedilmesinin uygun olduğunu ifade etmiş ve sonraki usulcülerin de bir kısmı, yaptıkları tanımlarda bu istikamette hareket etmiştir. Sonraki dönem usulcülerinin bir kısmı ise ilk dönem usulcülerinin yolundan gitmeye devam ederek mefhûmu'l-muhâlefeyi tanımlamıştır. Buna göre, tanımlarında “nefiy” veya “muhâlefe” ifadelerini kullanan usulcülerin, mantûk için geçerli olan hükmün, meskûtta nefyedilmesi veya meskût için

مفهوم المخالفة هو دلالة علي نقيض حكم المنطوق للمسكوت.

İbn Nüceym, *Fethü'l-gaffar*, s. 235.

مفهوم المخالفة هو دلالة علي نقيض حكم المنطوق للمسكوت.

Emîr Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Huseynî el-Buhârî el-Mekki (ö. 987/1579), *Teyisîru't-Tahrîr*, 4 cilt, [y.y.], Mustafa el-Babi el-Halebi, 1931, I, 98.

مفهوم المخالفة هو دلالة علي نقيض حكم المنطوق للمسكوت.

Şevkânî, *İrşadu'l-fuhûl*, II, 766.

وهو حيث يكون المسكوت عنه مخالفا للمذكور في الحكم إثباتا و نفيا فيثبت للمسكوت عنه نقيض حكم المنطوق به.

⁴⁰ Karâfi, *el-Furûk*, II, 36-37; a.mlf. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s. 49-50.

⁴¹ Karâfi, *el-Furûk*, II, 37; a.mlf. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s. 50.

tersinin/muhalifinin geçerli olması şeklindeki ifadeleri, mantıktaki zıdd veya nakîz terimlerinin kullanımlarına göre değerlendirilip onlardan birinin kastedilmesi durumunda farklılık arzeder. Ancak böyle bir kavramlaşmanın oluşmadığı döneme göre, sadece dildeki kullanıma dayanarak bu tanımlar değerlendirildiği takdirde bu ifadelerin birbirinin yerini tutabilecek yakınlıkta ifadeler olduğu söylenebilir.

B. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFE'DE ARANAN ŞARTLAR

Mefhûmu'l-muhâlefeyi geçerli bir delâlet türü olarak gören usulcüler, onu her durumda, mutlak olarak delîl alınacak bir delâlet olarak görmemiş, daha güçlü ve geçerli bir delîlin bulunmadığı durumda ona başvurmuş ve geçerli olması için de bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Bu şartlardan bir tanesi yerine gelmediği zaman, mefhûmla amel etmekten uzak durulacağı ve hükmün bağlandığı kaydın, ondan kastedilen yarara hamledileceği ifade edilmiştir. Bu şartların çoğu temelde hükmün bağlandığı kaydın bulunmaması durumunda, hükmün de bulunmamasını gerektirmesi dışında bir yararının bulunmaması olarak ifade edilebilir. Mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet olarak gören ilk dönem usulcülerinden İbnu'l-Kassâr, hitabın şart veya sıfat kayıtlarıyla birlikte gelmesi durumunda kelâmın siyakına, öncesine ve dolayısıyla geldiği şeye bakılacağını söyler. Buna göre söylenen ile söylenmeyen aynı hükümde birleştirilmesine delâlet eden bir delîlin bulunması durumunda, ona göre hüküm verileceğini; böyle bir delîlin bulunmaması durumunda da, hükmün sadece söylenen için geçerli olacağını, söylenmeyen hükmüne dair ise hakkında nass bulunmayan olaylar ile ilgili takip edilen yolun geçerli olacağını söyler. Sonra da bu şartlardan iki tanesine değinir.⁴² Sonraki usulcüler, bunu detaylandırarak gerek mantûk gerekse meskûtun anı için bazı şartlar zikretmişlerdir. Bunlar aynı zamanda, mefhûmu'l-muhâlefenin geçerli bir delâlet türü olmadığını söyleyen ve değişik delillerle bunu destekleyen usulcülerin delillerine ve itirazlarına cevap mahiyetinde veya bu itirazlardan kurtulmak için dile getirilmiş şartlardır.

İlk dönem usulcülerinden bazıları, bu şartlardan hiçbirine değinmezken, bazıları ise farklı sayıda olmak üzere değinmiştir. Zikredilen şartların sayısı gittikçe artmıştır. Konuyu en geniş şekilde ele alan usulcülerden bir tanesi Zerkeşî olup bunlardan ondört tanesini ele almıştır. Bu şartları belirli bir sayıyla sınırlandırmak veya hepsini zikretmek mümkün değildir. Nitekim bu yüzden

⁴² İbnu'l-Kassâr, *el-Mukaddime*, s. 82-83.

kimi usulcüler, bazı şartları zikrettikten sonra, “*bunların dışında, mantûkun tahsisinin belirtilmesini gerektiren her şey*” diye bir ifade kullanmışlardır.⁴³

C. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN TÜRLERİ

Hitaplar çoğu kere bazı kayıtlar taşır ve onlardan elde edilen hükümler de bu kayıtlar göz önünde bulundurulurken elde edilir. Hitaptan mantûk yoluyla elde edilen hükmü etkileyen sıfat, şart, gaye, aded, isim ve benzeri kayıtlar, mantûkun hükmünün nakızının meskût için sabit olmasını sağlayan kayıtlardır. Usulcüler, bu kayıtlara göre mefhûmu'l-muhâlefenin farklı sayıda türünden söz etmişlerdir. Gazzâlî'ye kadarki ilk dönem usulcülerini, mefhûmu'l-muhâlefenin dört, beş veya altı türünden bahsederken⁴⁴, Gazzâlî ve Mâzerî sekiz türünü, Amidî, İbn Kudâme, Karâfî ve Şevkânî on türünü, Zerkeşî ise onbir türünü incelemiştir.⁴⁵ Bu sayı farklılığı, bazı usulcülerin, mefhûmu'l-muhâlefenin türlerinden biri olarak sayılan bazı kısımları, mefhûmun bir türü olarak kabul etmemeleri veya bazı türleri mantûkun ya da ma'kul-i aslın içinde değerlendirmeleri ya da kimi türleri müstakil saymayıp başka bir türün içinde değerlendirmelerinden kaynaklanır.

Mefhûmu'l-muhâlefenin genelde, usulcüler tarafından zikredilen altı türü bulunmaktadır. Bunlar *mefhûmu's-sıfa*, *mefhûmu'ş-şart*, *mefhûmu'l-ğaye*, *mefhûmu'l-aded*, *mefhûmu'l-hasr* ve *mefhûmu'l-lakab*'dir. Mefhûmu'l-muhâlefenin birçok usulcü tarafından zikredilen bu türleri dışında, bazı usulcüler tarafından ifade edilen, fakat yukarıdaki kısımlardan birisi içinde değerlendirilmesi mümkün olan bazı türleri de bulunmaktadır. Bunlardan *mefhûmu'l-hal*, *mefhûmu'z-zaman*, *mefhûmu'l-mekan*, *mefhûmu'l-ille*, *mefhûmu't-taksîm* türleri *mefhûmu's-sıfa*'nın içinde *mefhûmu'l-istisnâ* ise *mefhûmu'hasr*'in içinde değerlendirilebilir.

1. Mefhûmu's-Sıfa: Hükmün bir şeyin iki veya daha fazla sıfatından birine bağlanmasının, o sıfat dışındaki diğer sıfatlarda bu hükmün olmadığına veya bu hükmün aksinin sabit olacağına delâlet etmesidir. Usulcüler genelde, zikrettikleri sıfat için başka bir özellik aramazken, Cüveynî ise bu anlayıştan ayrılarak sıfatın münasip bir vasıf olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Mefhûmu'l-muhâlefe'nin bu

⁴³ Molla Husrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali (ö. 885/1480), *Mir'âtu'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vusûl*, neşr. Şirket Sahafîyye Osmanîye (Yusuf Dıyaüddin, Ahmed Nailî), İstanbul, Dersaadet, 1321, s. 174; Emir Padişah, *Teysîru't-tahrîr*, I, 100.

⁴⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291-293; Bâkallânî, *et-Takrîb*, III, 331-363; İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 786-795; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 141-149; Seyyid Şerif Murtaza, *ez-Zer'â*, I, 392-407; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 448-475; Tûsî, *el-'Udde*, II, 467-478; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 446-453; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428-441; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 453-466.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, III, 435-443; Mâzerî, *İzahu'l-mahsûl*, s. 337; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nazır*, II, 786-796; Amidî, *el-İhkâm*, III, 88-89; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s. 49; a.mlf., *Furûk*, II, 36-37; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30-50; Şevkânî, *İrşadu'l-fuhûl*, II, 772-780.

⁴⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 466-467.

türüne verilen en meşhur örnek, Hz. Peygamber'in "Sâime (senenin yarısından çoğunu otlaklarda geçiren) koyunda zekât vardır"⁴⁷ sözüdür. Burada "koyun" lafzı "sâime" sıfatıyla kayıtlanmıştır. Mefhûmu's-sıfa'yı hüccet kabul eden usulcülere göre bu ifade, mantûku ile zekâtın gerekli olduğu koyun türünün sâime vasfına sahip olan koyun olduğuna, mefhûmu ile de malûfe (senenin yarısından çoğunda beslenen /besi) koyunda zekâtın gerekmediğine delâlet eder.⁴⁸

Usulcülerin mefhûmu'l-muhâlefe ile ilgili tartışmaları, sıfatın mefhûmunun olup olmadığı konusu üzerinde odaklanır ve bu konuda söyledikleri, genel mefhûmu'l-muhâlefe ile ilgili değerlendirme sayılır. Zira mefhûmun türlerinin çoğu, mefhûmu's-sıfa'ya indirgenebilecek türler olup hükme delâlet eden hitaplara bakıldığında da çoğunlukla bu anlamdaki mefhûmu's-sıfa türü ile karşılaşmaktadır. Dolayısıyla, usulcülerin mefhûmu'l-muhâlefe'nin hücciyeti ile ilgili söyledikleri, onun bir türü olan mefhûmu's-sıfa için, mefhûmu's-sıfa'ya dair söyledikleri de mefhûmu'l-muhâlefe için geçerli sayılabilir. Mefhûmu's-sıfa'nın hücciyeti konusunda, üç görüşten söz etmek mümkündür:

- Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî usulcülerin çoğunluğu⁴⁹ ile Şiî usulcülerden Şeyh Müfid⁵⁰ sıfatın mefhûmunun hüccet olduğunu savunurken; bu görüş İmam

⁴⁷ Bu hadis için bazı lafız farklılıklarıyla bkz. Buharî, *Zekat*, 38; Nesâî, *Zekat*, 5, 10.

⁴⁸ Hz. Peygamber'in bu ifadesinin mefhûmu ile ilgili yapılan değerlendirmeler için bkz. Bâkallânî, *et-Takrîb*, III, 331; Ferrâ, *el-'Udde*, III, 448; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 446; a.mlf., *Kitabu'l-işâre*, s. 294; Şîrâzî, *Lüma'*, s. 105; a.mlf., *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 466-467; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 436-437; Sühreverdi, *et-Tenkîhât*, s. 127; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nazır*, II, 793; Amidî, *el-İhkâm*, III, 88; Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-fusûl*, s. 49; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe'l-vusûl*, s. 148; İbnü's-Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'* (Mahalli şerhiyle), I, 327; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30.

⁴⁹ İbnü'l-Kassâr, *El-Mukaddime*, s. 85; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 448-455; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428; Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-edille*, II, 10-11; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 207; İbn Akil, *el-Vâzih*, IV, 333-334; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, II, 776; Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-fusûl*, s. 213; Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'* (Teşnîfü'lmesâmi' şerhi ile), I, 326; Tûfi, Necmüddîn Ebi'r-Rebî Süleyman b. Abdilkavî b. Abdilkerim (ö. 716), *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 3 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1990, II, 723; İbn Müflih, *Usûl*, III, 1069; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30-31.

⁵⁰ Şeyh Müfid, *et-Tezkira*, IX, 39.

Mâlik,⁵¹ İmam Şâfiî,⁵² Ahmed b. Hanbel,⁵³ Eş'arî,⁵⁴ Davud ez-Zâhiri ve Zâhirîlerin çoğunluğuna⁵⁵ nisbet edilmiştir. Ancak bunlardan Zâhirîlere nisbet edileni kuşkulu görünmektedir. Zira mefhûmu'l-muhâlefe'nin hüccet olmadığını Zâhirîlerin cumhuruna izafe eden İbn Hazm'in kendisi de, hitabın mantûkuyla ifade ettiğinin dışında kalan hususların hükmünün o hitaptan anlaşılamayacağını, onların hükmünün ancak kendileriyle ilgili başka delillerden anlaşılacağını ifade etmiştir.⁵⁶ Ebu Abdillâh el-Basrî,⁵⁷ Cüveynî⁵⁸ ve İzzuddin b. Abdisselâm,⁵⁹ belirli bazı durumlarda sıfatın mefhûmunun bulunduğu ve bunun hüccet olduğunu savunmuşlardır.

- Ebu Hanife ve Hanefî usulcüler,⁶⁰ Ebû Abdillâh el-Basrî hariç Mutezilî usulcüler,⁶¹ Mâlikîlerden Bâkîllânî, Bâcî ve İbn Reşîk gibi usulcüler,⁶² Şâfiîlerden

⁵¹ İbnü'l-Kassâr, *El-Mukaddime*, s. 81; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, II, 10; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 414; Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 338; Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-fusûl*, s. 119; İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, (ö. 741/1340), *Takribü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Abdullâh Muhammed el-Cebbûrî, Ürdün, Daru'n-Nefâis, 2002, s. 70; Râhûnî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mûsâ (ö. 773), *Tuhfetü'l-mes'ûl fî şerhi Muhtasari'l- Müntehâ's-sûl* (thk. Dr. Yusuf el-Ehdar el-Kayyim), 4 cilt, Dubai, Daru'l-Buhûs, 2002, III, 331; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30-31; Şâ'lân, Abdurrahman b. Abdullâh, *Usûlu fihhi'l-İmâm Mâlik : ediletühü'n-nakliyye*, Riyad, Câmîatu İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 2003/1424, s. 539-542.

⁵² Bâkîllânî, *et-Takrib*, III, 332; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 453; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, II, 10; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 414; Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 338; Râzi, *el-Mahsûl*, II, 137; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 91; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru'l-Müntehâ (Ref'u'l-hâcib şerhi ile)*, III, 504; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30.

⁵³ Ferrâ, *el-'Udde*, II, 449-455; Kelvezânî, *et-Temhid*, II, 207; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, II, 776; Tûfî, *Şehu muhtasari'r-ravda*, II, 723; İbn Müflih, *Usûl*, III, 1069; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2906; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, III, 500.

⁵⁴ Bâkîllânî, *et-Takrib*, III, 332; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 450; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 414; Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl*, 338; Râzi, *el-Mahsûl*, II, 137; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 91; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30-31.

⁵⁵ Bâkîllânî, *et-Takrib*, III, 332; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 453; Sem'ânî, *Kavâtı'u'l-edille*, II, 10; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 30.

⁵⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, VII, 2.

⁵⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 150.

⁵⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 466-469.

⁵⁹ Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-fusûl*, s. 214-215; a.mlf., *el-Furûk*, II, 39; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 19; İbn Emîru'l-Hâcc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983, I, 115; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2895-2896; Emir Padişah, *Teysîru't-tahrîr*, I, 99.

⁶⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291-292; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 139 vd.; Serahsî, *Usûl*, I, 256 vd.; Pezdevî, *Usûl*, II, 471-473; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl*, I, 581-582; Lamişi, *Kitabun fî Usûlu'l-fikh*, s. 144; Esmendî, Alâuddîn Muhammed b. Abdülhamîd (ö. 552/1158), *Bezlü'n-nazar fî'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülberr, Kahire, Mektebetü Dari't-Türâs, 1992, s. 130; Ahsiketî, *el-Müntehab*, s. 246; Habbâzî, Celâlüddîn Ebî Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hucendî (ö. 691/1292), *el-Muğnî fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Beka, Mekke, Daru'l-Besâir, 1403, s. 164 vd.; İbnü's-Sâ'âtî, *Bedi'u'n-nizâm*, 561; Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, II, 407 vd.; Sadruşşeria, *et-Tavzîh*, 270-271; İbnü'l-Hümâm, *Et-Tahrîr* (İbn Emîru'l-Hâcc şerhi ile), I, 117.

⁶¹ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 149-150.

⁶² Bâkîllânî, *et-Takrib*, III, 332; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 446-447; İbn Reşîk, *Lübâbü'l-mahsûl*, II, 629-630.

İbn Süreyc, Kaffâl eş-Şaşı ve Ebû Hamid el-Mervezî⁶³ ile Şâfiî kelimci usulcülerden Gazzâlî, Râzî ve Amidî gibi usulcüler,⁶⁴ Hanbelîlerden Ebu'l-Hasen et-Temîmî,⁶⁵ Zahîrî usulcülerden İbn Hazm,⁶⁶ Şîî usulcülerden Şerîf Murtaza, Tûsî ve Muhakkîk Hillî⁶⁷ gibi usulcüler, mefhûmu's-sıfa'nın geçerli bir delâlet türü olmadığını savunmuşlardır.

2. Mefhûmu'ş-Şart: Usulcüler genelde "hükümün şarta bağlanması, şartın bulunmadığı durumların hükmünün, bulunduğu durumların hükmüne muhalif olduğuna delâlet eder / etmez" ve benzeri şekillerde tanımlamıştır.⁶⁸ Mefhûmu'ş-şarta çok sayıda usulcü tarafından şu ayet örnek verilmiştir: "Şayet gebe iseler, yüklerini bırakıncaya kadar onların geçimini sağlayın" (Talak 65/6). Ayetin mantûku bâin talakla boşanmış kadına, eğer hamile ise nafakasının verilmesi gerektiğine, mefhûmu'l-muhâlifi de bâin talakla boşanmış kadına, eğer hamile değilse nafaka verilmesinin gerekmediğine delâlet eder. Bunun sebebi, söylenenin hükmünün bağlandığı şartın, söylenmeyende bulunmamasıdır.⁶⁹

Mefhûmu's-sıfayı hüccet kabul eden usulcülerin tamamı, mefhûmu'ş-şartın da delâletinin geçerli bir delâlet olduğunu savunmuştur. Ayrıca sıfatın mefhûmunun bulunmadığını savunan veya böyle bir görüşün kendilerine nisbet edildiği bazı usulcüler de, mefhûmu'ş-şartı hüccet kabul etmiş veya bu görüş kendilerine nisbet edilmiştir. Bu anlamda Şâfiîlerden İbn Süreyc⁷⁰, İbnu's-Sebbâğ⁷¹, el-Kiyâ el-Herrâsî⁷² ve Heneflilerden Kerhî'ye bu görüş nisbet edilmiştir.⁷³

⁶³ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 11.

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 415; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 137; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 108-110.

⁶⁵ Ferrâ, *el-'Udde*, II, 455.

⁶⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, VII, 2.

⁶⁷ Şerîf Murtaza, *ez-Zerî'a*, I, 398; Tûsî, *el-'Udde*, II, 469-470; Muhakkîk Hillî, Ebu'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. El-Hasen b. Ebî Zekeriyâ Yahyâ (ö. 676/1277), *Meâricü'l-usûl*, Kum, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1403, s. 68-71.

⁶⁸ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 342, 363; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 452; Tûsî, *el-'Udde*, II, 475; Esmendî, *Bezlu'n-nazar*, s. 194.

⁶⁹ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286) *Minhâcu'l-vusûl fi ma'rifeti'l-usûl* (Bedahşî ve İsnevî şerhleriyle birlikte basılmıştır), 3 cilt, Mısır, Matbaatu Muhammed Ali Sabih, ty, I, 320; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 30; İbn Emîr el-Hâcc, *et-Takrîr ve't-Tehbîr*, I, 116; Sâlih, *Tefsîru'n-nusûs*, I, 721-723.

⁷⁰ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 363; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s. 452; Şîrâzî, *Lüma'*, s. 106; a.mlf., *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 438; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 111; İbn Müflih, *Usûl*, III, 1090; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 37; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2930; Molla Husrev, *Mir'âtu'l-usûl*, s. 176.

⁷¹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 37; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2930.

⁷² Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 37; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2930.

⁷³ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 142; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 42; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl*, I, 582; Esmendî, *Bezlu'n-nazar*, s. 194; Âmidî, *el-İhkâm*, III, 111; İbn Müflih, *Usûl*, III, 1090; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 37; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2930; Molla Husrev, *Mir'âtu'l-usûl*, s. 176; Ensârî, Abdüalîy Muhammed b. Nizâmüddîn Muhammed es-Sehâlevî el-Ensârî el-Leknevî (ö. 1225/), *Fevâtihu'r-rahâmût*, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002, I, 460.

Mutezilî usulcülerden Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Hanefî usulcülerden Esmendî ve Şâfiî kelamcı usulcülerden Fahrüddin er-Râzî de bu görüşü savunan usulcülerdendir.⁷⁴ Kerhî'ye yapılan bu nisbetin aksine, Cessâs, onun diğer Hanefîlerle aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

Hanefîlerin geneli⁷⁶ ile Mâlikî usulcülerden Bâkullânî, Bâcî ve İbn Reşîk, Şâfiî usulcülerden Gazzâlî ve Amidî, Şii usulcülerden Şerif Murtazâ ve Tûsî sıfatın mefhûmu gibi, şartın da mefhûm-ı muhalifinin bulunmadığı görüşündedir.⁷⁷ Basrî, Kadı Abdülcebbar'ın bu görüşte olduğunu ve bunu Ebu Abdillah el-Basrî'ye de nisbet ettiğini ifade eder.⁷⁸

3. Mefhûmu'l-Gaye: Usulcüler genelde “*hükümün gayeye bağlanması, gayeden sonrakinin hükmünün öncekine muhalif olduğuna delâlet eder*”⁷⁹ şeklinde tanımlamıştır. Gayenin mefhûmu için birçok usulcünün aktardığı şu âyeti örnek verebiliriz: “*Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yiyin, için; sonra akşama kadar orucu tamamlayın*” (Bakara 2/187). Bu âyette, mefhûmu'l-gayeye delâlet eden, hem “hattâ”, hem de “ilâ” edatları geçmektedir. İçinde “hattâ” edatının geçtiği âyetin birinci bölümü, mantûku ile Ramazan ayı gecelerinde fecre kadar yeme ve içmenin mübah olduğuna, mefhûmu ile de bu sınırdan, yani fecrin doğuşundan sonra bunların haram olduğuna delâlet eder. Ayetin “ilâ” edatını taşıyan ikinci bölümü de, mantûku ile orucun akşama, yani güneşin batımına kadar uzamasının vücubuna, mefhûmu ile de güneşin batmasından sonra geceleyin orucun vacip olmadığına delâlet eder.⁸⁰

Sıfat veya şartın mefhûmunun bulunduğunu kabul eden usulcülerin tamamı ile bunların hücciyetini kabul etmeyen Bâkullânî, Kadı Abdülcebbar ve Gazzâlî

⁷⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 141-144; Esmendî, *Bezlü'n-nazar*, s. 120; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 122.

⁷⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 292.

⁷⁶ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 315-317; Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 141-149; Serahsî, *Usûl*, I, 260-267.; Pezdevî, *Usûl*, II, 497 vd.; Lamişi, *Kitabun fi Usûlu'l-fıkh*, s. 144; Habbâzî, *el-Muğni*, s. 166-171.; İbnü's-Sâ'âtî, *Bedî'u'n-nizâm*, 568; Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 411 vd.; Sadruşşeria, *et-Tavzîh*, 320-327; İtkanî, *et-Tebyîn*, I, 347; İbnü'l-Hümâm, *Et-Tahrîr* (İbn Emîru'l-Hâcc şerhi ile), I, 116-117, İbn Abdişşekûr, *Müsellemü's-sübût*, I, 461-461.

⁷⁷ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 363-365; Şerif Murtazâ, *ez-Zerî'a*, I, 406; Tûsî, *el-'Udde*, II, 477; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 452-453; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 438; Amidî, *el-İhkâm*, III, 111; İbn Reşîk, *Lübabu'l-mahsûl*, II, 627.

⁷⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 142.

⁷⁹ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 358, 360; Basrî, *et-Mu'temed*, I, 145; Şirâzî, *Lüma'*, s. 106; Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 201; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 196-197; Mâzerî, *İzahu'l-mahsûl*, s. 348; Esmendî, *Bezlü'n-nazar*, s. 125; Râzî, *el-Mahsûl*, III, 65-67.

⁸⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 145; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 197; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir*, II, 791; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-fusûl*, s. 49 a.mlf., *el-Furûk*, II, 37; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîd*, IV, 46; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2934.

gibi kelimacı usulcüler de, mefhûmu'l-gayenin delâletinin hüccet olduğunu savunmuşlardır.⁸¹

Esmendî hariç Hanefî usulcüler⁸² ile Şii usulcülerden Şerif Murtaza ve Tûsî, Mâlikî usulcülerden Bâcî ve Şâfiî usulcülerden Amidî, gayenin mefhûmunun bulunmadığını savunmuştur.⁸³ İbnü's-Sâ'âtî, Molla Hüsrev, İbn Abdişşekur gibi usulcülerin belirttiğine göre, Hanefî usulcüler, hükmün gayeye bağlanmasının, gayeden sonrasında hükmün bulunmadığına delâletini kabul etmekle birlikte, bu delâletin mefhûm yoluyla değil, işaretin delâleti yoluyla olduğunu söylemiştir.⁸⁴

Gayenin mefhûmuna dair usulcülerin ihtilafına ve ileri sürdükleri gerekçelere bakıldığında gayenin, ister mefhûm yoluyla, isterse işaretin delâleti yoluyla olsun, ona bağlanan hükmün gayeden sonrasında bulunmayacağına delâlet ettiği söylenebilir. Nitekim çok az sayıda usulcü, gayenin bu anlama delâletini kabul etmemiştir. Bunlar da, Şevkânî'nin ifadesiyle, *"tutunulmaya değer hiçbir şeye tutunmamışlardır, sadece mefhûmlarla amel etme kapısını açmamak için bunda ısrar etmişlerdir. Bu tavır da, bir şey ifade etmez."*⁸⁵

4. Mefhûmu'l-Aded: Usulcüler genelde şu şekilde tanımlamışlardır: *"Hükmün belirli bir sayıya bağlanması, bu hükmün bu sayı dışındaki az veya çok diğer sayılarda bulunmayacağına delâlet eder."*⁸⁶ Buna genelde şu âyeti örnek vermişlerdir: *"Namuslu kadınları zinâ ile suçlayıp da sonra (bu suçlamalarını ispat için) dört şahid getirmeyenlere seksen değnek vurun"* (Nur 24/4). Bu âyet, mantûkunun delâleti yoluyla, kazif suçu işleyen kişiye seksen değnek vurulmasının vacip olduğuna delâlet eder. Mefhûmu kabul edenlere göre âyet, mefhûmunun delâleti yoluyla seksen değnekten az miktarın had sayılmayacağına delâlet eder.⁸⁷ Adedin mefhûmunu kabul etmeyen usulcülere göre de, seksen değnekten az olan miktar had sayılmaz, ancak onlar buna mefhûmun delâleti yoluyla değil, adem-i aslînin delâleti yoluyla ulaşırlar. Zira bir delil vücûbuna

⁸¹ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 358-360; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 145; Ferra, *el-'Udde*, II, 366; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 428-429, 439; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, II, 38; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 442-443; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 196-197; Esmendî, *Bezli'n-nazar*, s. 125; Râzî, *el-Mahsûl*, III, 65-67; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nazır*, II, 790-791; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe'l-vusûl*, s. 152; Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl*, s. 49; İbn Müflih, *Usulu'l-fikh*, III, 1093-1095; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 46-48.

⁸² İbnü's-Sâ'âtî, *Bedi'u'n-nizâm*, II, 571; Molla Hüsrev, *Mirât*, II, 109; İbn Abdişşekûr, *Müsellemu's-sübût*, I, 472.

⁸³ Şerif Murtazâ, *ez-Zer'a*, I, 407-408; Tûsî, *el-'Udde*, II, 478-479; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 453; Amidî, *el-İhkâm*, III, 116.

⁸⁴ İbnü's-Sâ'âtî, *Bedi'u'n-nizâm*, II, 571; Molla Hüsrev, *Mirât*, II, 109; İbn Abdişşekûr, *Müsellemu's-sübût*, I, 472; Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmût*, I, 472-473.

⁸⁵ Şevkânî, *İrşadu'l-fuhûl*, II, 777.

⁸⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 146; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 197; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41.

⁸⁷ Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 201; İbnü'l-Hâcib, *Muntehe'l-vusûl*, s. 148; Karâfî, *Şerhu tenkîhu'l-fusûl*, s. 49; İbn Müflih, *Usulu'l-fikh*, III, 1096; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41.

delâlet edinceye kadar asl olan, kazif haddinin olmamasıdır. Bu âyette vacip olan kazif haddinin seksen değnek olduğu belirtilmiştir. Bu sayıdan az olan ise, haddin olmaması şeklindeki asl üzere kalır.⁸⁸ Başta İbn Fûrek olmak üzere mefhûmu'l-adedi hüccet sayan usulcüler, tartışma konusu olan adedin kendisiyle çokluk, mübalağa kastedilmeyen sayılar olduğunu ifade etmişlerdir. Bin ve yetmiş gibi Arap dilinde mübalağa için kullanılan ifadeler ise, yalnız başına sınıra delâlet etmez. “*Sana bin kere geldim, ama seni bulamadım*” ifadesinde olduğu gibi.⁸⁹

Mefhûmu'l-adedin hüccet olduğu görüşü, Mâlik ve Mâlikîlerin çoğunluğuna, Şâfiî ve bazı Şâfiîlere, Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîlerin çoğunluğuna,⁹⁰ Muhammed b. Şuccâ' es-Selcî,⁹¹ Tahavî⁹² ve Merğînanî⁹³ gibi bazı Hanefiler ile Davud ez-Zâhiri'ye nisbet edilmiştir.⁹⁴ Adedin mefhûmunun bulunmadığı görüşü ise Hanefilerin çoğunluğu, Şâfiîlerin çoğunluğu, Mutezilî ve Eş'arî usulcüler⁹⁵ ile Şîi usulcülerden Şerif Murtazâ ve Tûsî tarafından benimsenmiştir.⁹⁶

5. Mefhûmu'l-Hasr: Bâkîllânî şöyle bir tanımın yapıldığını aktarır ki sonraki bazı usulcüler de benzer tanımlar yapmışlardır: “*Hükmün innemâ (إنما) ya bağlanması, zikredilmeyenden bu hükmün nefyine delâlet eder.*”⁹⁷ Örneğin, “*Ameller, ancak niyetlere göredir*”⁹⁸ hadisi, mantûku ile amellerin ancak niyetle makbul olacağına, mefhûmu ile de niyetsiz amellerin makbul olmadığına delâlet eder. Karâfi ise hasrın tanımında “nakîz” lafzını kullanarak ve innemâ dışındaki hasr türlerini de kapsayacak şekilde şöyle tanımlar: “*Hasr, söylenen için sabit olan hükmün nakîzinin, söylenmeyen için innemâ (إنما) ve benzeri ile sabit kılınmasıdır.*”⁹⁹

Hasrı ister mefhûmun bir türü saysın ister saymasın, Cüveynî'den önceki usulcüler, hasra delâlet eden edatlardan sadece *innemâ* (إنما) edatıyla hasrı ele alıp

⁸⁸ Şerif Murtaza, *ez-Zeria*, I, 407; Tûsî, *el-'Udde*, II, 478.

⁸⁹ İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 789; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 42.

⁹⁰ Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 197-198; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir*, II, 795; İbn Müflih, *Usulu'l-fikh*, III, 1096; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2940.

⁹¹ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 294.

⁹² Ensarî, *Fevatihu'r-rahâmût*, I, 473.

⁹³ Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41; Molla Hüsrev, *Mirât*, II, 111; Ensarî, *Fevatihu'r-rahâmût*, I, 473.

⁹⁴ Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 197-198; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir*, II, 795; İbn Müflih, *Usulu'l-fikh*, III, 1096; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2940.

⁹⁵ Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 198; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir*, II, 795; İbn Müflih, *Usulu'l-fikh*, III, 1096; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 41; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2941.

⁹⁶ Şerif Murtaza, *ez-Zeria*, I, 407; Tûsî, *el-'Udde*, II, 478.

⁹⁷ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 360; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 441; Şîrâzî, *Lüma'*, s. 107; a.mlf., *Şerhu'l-Lüma'*, I, 441; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 224.

⁹⁸ Buharî, *Bed'u'l-vahy*, I; Talak, 11; Müslim, *İmâre*, 155; Nesâî, *Tahâret*, 59.

⁹⁹ Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s.51.

incelemişlerdir.¹⁰⁰ Cüveynî ise, “*âlim Zeyd’dir*” (العالم زيد) örneğinde olduğu gibi *mübtedanın habere hasrını* da hasrın bir türü olarak işlemiştir.¹⁰¹ Gazzâlî, bu ikisine ilave olarak, *İllâ (ل) dan önce nefyin gelmesiyle hasr*, yani “*Allah’tan başka ilah yoktur*” örneğinde olduğu gibi istisna yoluyla hasr türünü de incelemiştir.¹⁰² Karâfi ise, bu üç türe *mânullerin âmillerinin önüne geçmesi* şeklindeki hasrı ilave etmiştir.¹⁰³ Tacüddin es-Sübkî, *mübtedanın haberden fasıl zamiriyle ayrılmasını* da bu türlere ilave etmiş,¹⁰⁴ Zerkeşi ise bu türlerin tümüne ilave olarak *habere bitişen lam-ı ta’rif ile hasr ve münâsib illetle ta’lilin* hasrı gerektirmesi türlerini de zikretmiştir.¹⁰⁵ Şevkânî de hasrın türleri ile ilgili ayrıntılı bilginin Beyân ilminin konusu olduğunu ve onların eserlerinde on beşten fazla türünün bulunduğunu ifade eder.¹⁰⁶

Usulcüler hasrın bu türlerinin mefhûma delâlet edip etmediği ve hüccet olup olmadığı konusunda her bir türü ile ilgili farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kelamcı usulcülerden bazıları bunların delâletinin mantûk yoluyla olduğunu söylerken, bazıları da bunun mefhûm yoluyla olduğunu ifade etmiştir. Hanefî usulcüler de, kabul ettikleri şekliyle onu ibârenin, dolayısıyla mantûkun delâleti olarak değerlendirirler.¹⁰⁷

6. Mefhûmu’l-Lakab: Usulcüler genelde, “*hükmün bir isme bağlanması, bu isim dışında kalanların hükmünün ona muhalif olduğuna delâlet eder*”¹⁰⁸ şeklinde tanımlamışlardır. Bu türün hüccet olduğuna inanan usulcülere göre lakabın alem isim ve cins isim şeklindeki iki türüne şu ifadeler örnek verilebilir: “*Zeyd ayaktadır*”¹⁰⁹ ifadesi, mantûkuyla alem isim olan Zeyd’in ayakta olduğuna, mefhûmuyla da onun dışındaki kişilerin ayakta olmadığına delâlet eder. “*Koyunda zekât vardır*”¹¹⁰ ifadesi, mantûkuyla koyunda zekâtın bulunduğu, mefhûmuyla da koyun dışındaki hayvanlarda zekâtın bulunmadığına delâlet eder.

¹⁰⁰ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 360; Basrî, *el-Mu’temed*, I, 149, 157; Ferrâ, *el-Udde*, III, 478-479; Bâcî, *İhkâmü’l-fusûl*, s. 441-445; a.mlf., *Kitabu’l-minhâc*, s. 25-26, 147-148; a.mlf., *Kitabu’l-işâre*, s. 292-293; Şîrâzî, *Lüma*, s. 107; a.mlf., *Şerhu’l-Lüma*, I, 441.

¹⁰¹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 478-482.

¹⁰² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 439-445.

¹⁰³ Karâfi, *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl*, s.51-52.

¹⁰⁴ Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi’ (Mahallî şerhiyle)*, I, 329.

¹⁰⁵ Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhît*, IV, 50-60.

¹⁰⁶ Şevkânî, *İrşâdu’l-fuhûl*, II, 780.

¹⁰⁷ Gerek hasrın mefhûmu gerekse mefhûmu’l-muhâlefe’nin diğer türleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Nas, Taha, *Fıkıh Usûlünde Mefhûmun Delâleti İle İlgili Kavramların Gelişimi* (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2011, s. 131-181.

¹⁰⁸ Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 333; Basrî, *el-Mu’temed*, I, 148; Kelvezânî, *et-Temhid*, II, 202; İbn Akil, *el-Vâzih*, IV, 353.

¹⁰⁹ Amidî, *el-İhkâm*, III, 119; İsnevî, *Nihâyetu’s-sûl*, I, 314.

¹¹⁰ Ferrâ, *el-Udde*, II, 449; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi’l-fusûl*, s. 213; Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhît*, IV, 24.

Mefhûmu'l-muhâlefe'yi geçerli bir delâlet olarak görmeyen usulcülerle birlikte diğer türlerini hüccet sayan birçok usulcü bu türü geçerli bir delâlet olarak görmese de, İbn Fûrek, Ferrâ, Kelvezanî ve İbn Akîl gibi bazı usulcüler, hükmün bir isme bağlanmasının bu isim dışındakilerde hükmün bulunmadığına delâlet edeceğini ifade etmişlerdir.¹¹¹ Bu görüş, aynı zamanda Şâfiîlerden Ebû Bekr ed-Dakkâk'a,¹¹² Mâlikîlerden İbnu'l-Kassâr¹¹³ ve İbn Huveyz Mindâd'a¹¹⁴ ve Hanbelîlerin çoğunluğuna nisbet edilmiştir.¹¹⁵

D. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN DELALETİ İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLARIN GEREKÇELERİ

Mefhûmu'l-muhâlefenin ister hüccet olduğunu kabul etsin, isterse kabul etmesin, erken dönem usulcülerinden itibaren bütün usulcüler, savunduğu görüşü gerekçelendirmeye çalışmıştır. Bu usulcülerden bazısı, savunduğu görüşün gerekçelerini genel olarak mefhûmu'l-muhâlefenin hücciyeti adı altında işlerken,¹¹⁶ çoğu usulcü ise onun türlerinden mefhûmu's-sıfanın hücciyeti ile ilgili sunmuştur.¹¹⁷ Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi, mefhûmu'l-muhâlefenin odak noktasını sıfatın mefhûmu oluşturur ve diğer türlerin birçoğu onun kapsamında değerlendirilir.

1. HÜCCET KABUL EDENLERİN GEREKÇELERİ

Mefhûmu'l-muhâlefe'yi hüccet kabul eden usulcülerin dayandıkları birçok gerekçe vardık ki bunlar aynı zamanda hücciyetini reddeden usulcülerin eserlerinde de yer almış ve onlara çeşitli itirazlar yöneltilmiştir. Cüveynî ise mefhûmu'l-muhâlefe'yi hüccet kabul etmekle birlikte, zikredilen gerekçelerin birçoğunun zaafı içermesi sebebiyle farklı bir yaklaşım izleyerek eleştirmiştir. Mefhûmu'l-muhâlefe'yi hüccet kabul edenlerin dayandıkları başlıca gerekçeler şunlardır:

¹¹¹ İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 786; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 449; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 202-203; İbn Akîl, *el-Vâzih*, IV, 353.

¹¹² Cüveynî, *el-Burhân*, I, 453-454; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 441; Sem'ânî, *Kavatiu'l-edille*, II, 12.

¹¹³ Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 446; Mardavî, *et-Tahbîr*, VI, 2945; İbnu'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, III, 509.

¹¹⁴ Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 446; Mâzerî, *İzahu'l-mahsûl*, s. 338; Mardavî, *et-Tahbîr*, VI, 2945.

¹¹⁵ İbn Müflih, *Usûlu'l-fikh*, III, 1097; Mardavî, *et-Tahbîr*, VI, 2945.

¹¹⁶ Ferrâ, *el-'Udde*, II, 455-475; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 429-440; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 455-469; Sem'ânî, *Kavatiu'l-edille*, II, 13-36; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 415-434; İbn Akîl, *el-Vâzih*, IV, 334-353.

¹¹⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 291-323; Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 338-358; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 149-160; Bâcî, *İhkamu'l-fusûl*, s. 447-451; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 207-223; Amîdî, *el-İhkâm*, III, 92-110; İbn Müflih, *Usûlu'l-fikh*, III, 1069-1088; Mardavî, *et-Tahbîr*, VI, 2906-2928.

a. Mefhûm meselesinin dilin konusu olması ve Şâfiî, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ ve onun öğrencisi Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm gibi dilcilerin mefhûmu'l-muhâlefeyle amel etmesi, onun hüccet olduğunu gösterir. Bir Arabin dili kullanımı dil ile ilgili delil oluyorsa, bu gibi dilcilerin sözlerinin öncelikle hüccet olması gerekir. Nitekim Asma'î, mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet kabul eden Şâfiî'nin sözünü hüccet saymış ve Hüzeyl kabilesinin şiir divanlarını onun söylediklerine göre düzeltmiştir. Ebu Ubeyde ve onun öğrencisi Ebu Ubeyd de, Hz. Peygamber'in "zengin borcunu geciktirip ödememesi, onun dokunulmazlığını kaldıran ve cezalandırılmasını helal kılan bir zulümdür"¹¹⁸ sözünün, zengin olmayan kişinin borcunu ödememesinin zulüm olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir.¹¹⁹

b. Hz. Peygamber'den rivâyet edilen haber gerekçe gösterilerek mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olduğu ileri sürülmüştür. "Onlar için mağfiret dilesen de dilemesen de birdir. Onlar için yetmiş kere mağfiret dilesen de, Allah onları asla bağışlamayacaktır." (Tevbe 9/80) âyetiyle ilgili olarak, Hz. Peygamber'in, "Öyle ise ben de yetmişten fazla mağfiret talebinde bulunacağım" demesi, onun yetmişten fazla mağfiret dilemenin hükmünün yetmiş kere mağfiret dilemenin hükmünden farklı olduğunu mefhûm yoluyla anladığını gösterir. Dolayısıyla bu, mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olduğuna delâlet eder.¹²⁰

c. Kur'an'ın bazı âyetlerini veya Hz. Peygamber'in bazı hadis-i şeriflerini anlamaları ile ilgili sahâbeden aktarılan bazı rivâyetlerin, onların mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet kabul ettiklerini gösterdiğini savunmuşlardır. Bu rivâyetlere tek tek bakıldığında her ne kadar haber-i vâhid olsalar da bunları bir araya getirip topluca bakıldığında, şüphe duyulmayan müstefiz haberler seviyesine yükselir. Hatta Ferrâ, Şîrâzî ve Kelvezânî gibi usulcüler, sahâbenin bu konuda icmâ' ettiğini ifade etmiştir.¹²¹

d. Mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet kabul edenlerin farklı şekillerde ifade ederek dayandıkları akli gerekçelerden en önemlisi, belirli bir sıfatın sözde zikredilmesinin bir amacının/faydasının olması gerektiği şeklindeki gerekçedir. Zira dili iyi kullanan her kişinin, sözünde zikrettiği vasfın bir amacı ve yararı

¹¹⁸ Bazı lafız farklılıkları ile bkz. Buhârî, *Havâlât*, 1, 2, *İstikrâz*, 12; Müslim, *Müsâkât ve'l-muzâraât*, 33; Ebû Davud, *Buyû'*, 10; Tirmizî, *Buyû'*, 68; Nesaî, *Buyû'*, 100, 101; İbn Mace, *Sadakât*, 8.

¹¹⁹ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 339-340; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 160; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 463-464; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 21-22; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 455-456; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 419-420; İbn Akil, *el-Vâzih*, IV, 334-335; Amidî, *el-İhkâm*, III, 92; İbnü'l-Hâcib, *Münthe'l-vusûl*, s. 149; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'* (Mahallî şerhiyle), I, 330-331.

¹²⁰ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 340; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 455-457; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 27; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 420-421; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 198-201; İbn Akil, *el-Vâzih*, IV, 335; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 132-134; Amidî, *el-İhkâm*, III, 93; İbnü'l-Hâcib, *Münthe'l-vusûl*, s. 150.

¹²¹ Ferrâ, *el-'Udde*, II, 460; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 429; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 207.

vardır. Şâri'in sözünde zikrettiği vasfın bir amacı ve yararının olması ise, evleviyetle gereklidir. Bu amaç da, söylenenin hükmünün söylenmeyende bulunmadığından başka bir şey değildir. Şayet Hz. Peygamber'in "Sâime koyunda zekât vardır" sözünden malûfede zekât olmadığı anlaşılmayacak ve ikisi de eşit görülecek olsa, bu durumda sâime vasfının özellikle zikredilmesinin bir anlamı olmaz ve sözü faydasız bir şekilde uzatmak olur.¹²² Cüveynî, mefhûmun hücciyeti konusunda Şâfiî'nin dayandığı gerekçenin bu olduğunu belirtir.¹²³

Cüveynî, Şâfiî'nin bu yaklaşımının kendi içinde güzel olduğunu, ancak meseleyi isbata yeterli olmadığını belirtir. Zira bu şekildeki gerekçelendirmenin, Şâfiî'nin kabul etmediği mefhûmu'l-lakab konusunda da geçerli olduğu söylenebilir. Aksi takdirde tahsisi kasıtsız veya kastı gayesiz ya da gayesi şer'in makasidına hamledilemez türden olur. Dolayısıyla tutarlılık açısından ya lakabın da mefhûmu olduğunu kabul etmek, ya da mefhûmu'l-lakapta olmayan, fakat sadece mefhûmu's-sıfada bulunan bir yönü ortaya çıkarmak gerekir.¹²⁴ göre, sıfatın mefhûmunu, lakabın mefhûmundan ayıracak özellik, sıfatın münasib bir vasıf olması durumudur. Aksi takdirde, lakab gibi, onun da mefhûmu olmaz. Sıfat ile hüküm arasında illet - ma'lûl ilişkisi türünden bir ilişki varsa, bu onu lakabdan ayırır. Zira lakab ile hüküm arasında, bu türden bir ilişki olmaz.¹²⁵

2. HÜCCET KABUL ETMEYENLERİN GEREKÇELERİ

Mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olmadığını, dilde lafzın bu yolla hükme delâletinin bulunmadığını savunan usulcüler, bu görüşlerini bazı akli gerekçelere dayandırmışlardır. Amidî ise mefhûmu'l-muhâlefeyi reddettiği halde, usulcülerin bu gerekçelerini zikrederken hangi açılardan onlara itiraz edilebileceğine dikkat çekmiştir. Bu gerekçelerin çoğu Bâkullânî tarafından dile getirilmiş, sonraki usulcülerin çoğu da ya bunları aynen, ya da başka gerekçeler de ilave ederek zikretmiştir. Bu yüzden, önce Bâkullânî tarafından zikredilen bazı gerekçeleri, sonra da diğer usulcülerin zikrettiği bazı gerekçeleri aktaracağız.

a. Lafzın mefhûmu'l-muhâlefe türünden delâletinin bulunduğu söylenmesi durumunda bu, ya akıl, ya da nakille bilinir. Dil ile ilgili konularda, aklın bir rolü olmaz. Dolayısıyla Bâkullânî'nin ifade ettiği gibi bu, ya Araplardan tevkîf (nakil), ya da onun yerine geçecek ve zorunlu olarak maksatlarını bilmeyi

¹²² Cessâs, *el-Fusûl*, I, 317; Bâkullânî, *et-Takrîb*, III, 354; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 466-467; Şirâzi, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 432-433; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 462-463; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 22-23; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 428-429; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 211-213; Amidî, *el-İhkâm*, III, 97; İbn Akil, *el-Vâzih*, IV, 336.

¹²³ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 462.

¹²⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 463-464.

¹²⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 466-469.

sağlayacak istikrâ ile ancak sabit olabilir. Bu tevkifi olsaydı, ya sıhhati zarurî olarak veya bir delille bilinen mütevâtir türünden olurdu ya da sıhhatleri bilinmeyen haber-i vâhid türünden olurdu. İnsanların çoğu reddederken bu konuda mütevâtir türü bir naklin bulunduğunu söylemek imkânsızdır. Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetinin anlaşılmasına etki edecek dilsel bir kullanımın sübûtu için, hata ihtimali taşıyan haber-i vâhid de yeterli olmaz. Aynı şekilde, sözleri araştırıldığında, mütevâtir yerine geçecek türden bir istikradan da söz edilemez. Zira onların *darûb*, *katûl* ve benzeri ifadelerindeki maksatlarının çokluk, *a'lem-alîm*, *akder-kadîr* ifadelerindeki maksatlarının da sıfatta mübalağa ve tafdil olduğunun bilindiği gibi, aynı kuvvette muhâlefe yoluyla mefhûmun delâletinin bulunduğu bilinmemektedir.¹²⁶

b. Husnû'l-istifhamın uygun düşmesi, lafzın mefhûma delâletinin bulunmadığını gösterir. Örneğin birisine "*sâime hayvanlarından zekât ver*" denildiğinde, o kişinin "*malûfe için de zekât verecek miyim, yoksa vermeyecek miyim?*" diye sorması, mantûk ile ilgili değil, mefhûm ile ilgili olarak uygun düşmektedir. Şayet bu ifadelerde lafzın mefhûmu'l-muhâlefeyle delâleti olsaydı, arkasından muhatabın bu soruyu sorması uygun düşmez ve sormaya ihtiyaç duymadan, malûfede de zekât olmadığını anlardı.¹²⁷

c. Lafzın mefhûmu'l-muhâlefeyle delâletinin bulunmadığının delillerinden biri de Arapların hükmü sıfata bağlamalarının, bazen söylenen ile söylenmeyen hükmünün aynı olması, bazen de farklı olması durumunda olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söylenen için hüküm hitabın nassı ile sabit olur, söylenmeyen için aynı hükmün sabit olması veya bu hükmün ondan nefyedilmesi muhtemeldir ve başka bir delile veya karîneye ihtiyaç duyar.¹²⁸

d. Lafzın muhâlefeyle delâletinin bulunmadığının delillerinden biri de, dâililerin ve Meânî âlimlerinin, *Zeyd*, *Amr* gibi özel isimlerin ve *kâim*, *dârib* gibi bir sıfata delâlet eden sıfat isimlerinin vaz' edilmesinin amacının müsemmaları

¹²⁶ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 333-334; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 469; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 17-18; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 415; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 215; Amidî, *el-İhkâm*, III, 102; İbnü's-Sâ'âtî, *Bedi'u'n-nizâm*, II, 564.

Amidî, lafzın mefhûma delâletinin, haber-i vâhidle sabit olmasının imkânsız olmadığını söyler. Ayrıca dille ilgili konularda tevâtürün şart görülüp haber-i vâhidin kabul edilmemesi, dilin çoğu ile amel edilmemeye, dolayısıyla bu, Kitap ve Sünnet lafızlarının ve şer'î akhamın çoğu ile amel edilmemeye götürür. Bundan doğacak sakınca da, haber-i vâhidin kabul edilmesinden doğacak sakıncadan daha büyüktür. Bu yüzden günümüze kadar her dönemde âlimler, lügavî lafızlara dayanan şer'î ahkâmın ispat edilmesinde Asma'î, Halil, Ebû Ubeyde ve benzeri kişilerden nakledilen haberlerle yetinmişlerdir. Bkz. *el-İhkâm*, III, 102-103.

¹²⁷ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 335; Şerif Murtazâ, *ez-Zerî'a*, I, 400-401; Tûsî, *el-'Udde*, II, 473-474; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 438; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 17; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 416; Amidî, *el-İhkâm*, III, 103.

¹²⁸ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 335; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 467-469; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 416; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 140-141; Amidî, *el-İhkâm*, III, 108-109.

birbirinden ayırmak olduğu konusunda hemfikir olmasıdır. Onların isme hükmü bağlamalarının amacı, bu hükmün o isim için sabit olmasını sağlamaktır. Hükmün sifata bağlanması mefhûma delâlet edecekse, isme bağlanması da mefhûma delâlet eder. Halbuki lakabın mefhûmunun bulunmadığı açık olup mefhûmu kabul edenlerin de büyük çoğunluğu lakabın mefhûmunu kabul etmemiştir.¹²⁹

e. Başta Basrî olmak üzere Esmendî, Râzî, Amidî gibi usulcüler, lafzın muhâlefe yoluyla mefhûma delâletinin bulunmadığına dair yukarıda Bâkîllânî'den aktardığımız gerekçelerden bazılarını dayanmakla birlikte, temelde ise şu gerekçeye dayanırlar: Sıfatla kayıtlı hitap mefhûma delâlet etseydi, ya sarihi ve lafzî ile, ya da anlamı ve faydası ile delâlet ederdi. Her iki açıdan da delâlet etmediğine göre, mefhûma delâleti yoktur. Sarihi açısından ele alınacak olursa, lafızda sıfatın dışındakiler zikredilmemiştir. Örneğin “*Sâime koyundan zekât verin*” sözünde, malûfeye ilişkin herhangi bir şey yoktur. Anlamı açısından da, mefhûma delâleti yoktur. Çünkü, bu açıdan delâlet edebilmesi için, sıfatın zikredilmesinin, onun dışındakilerden hükmü nefyetme amacı dışında bir amacının bulunmadığının bilinmesi gerekir. Halbuki sıfatın özellikle zikredilmesinin başka amaçları olabilir.¹³⁰

Son dönem bazı araştırmacılar, Hanefî usulcülerin, mefhûmu'l-muhalefeyi geçerli bir delâlet türü olarak görmemelerinin temel gerekçesinin, bunun geçerli bir delâlet türü olarak kabul edilmesi durumunda kıyasın ortadan kalkacağı endişesi olduğunu ifade etmişler ve bu iddialarını ispat etmek için Hanefî usulcülerden bazı alıntılar yapmışlardır.¹³¹ Ancak genel olarak Hanefî usulcülerin, mefhûmu'l-muhalefeyi bütün türleriyle reddetmelerindeki temel sebeplerden biri kıyasın iptali endişesi ihtimali olsa bile, lakabın mefhûmunu kabul etmeyen diğer usulcüler gibi onlar da bu endişelerini lakabın mefhûmu ile ilgili değerlendirmeleri esnasında dile getirmişlerdir. Nitekim bunu ifade ederken verdikleri örnekler de lakabın mefhûmu türüne verilen örneklerdir.¹³² Bu yüzden lakabın mefhûmu dışındaki diğer türler ile ilgili böyle bir iddiayı Hanefî usulcülere nisbet etmek, onların usul eserlerindeki açık bir ifadelerine

¹²⁹ Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 336; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 154-155; Şerif Murtazâ, *ez-Zerî'a*, I, 397-398; Tûsî, *el-'Udde*, II, 472; Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, s. 447; Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, I, 435; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 15-16; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, III, 417-418; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 142-143; Amidî, *el-İhkâm*, III, 105.

¹³⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 150-151; Esmendî, *Bezlü'n-nazar*, s. 132-133; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 137-138; Amidî, *el-İhkâm*, III, 110.

¹³¹ Bkz. Güman, Osman, *Nahiv – Fıkıh Usûlü İlişkisi* (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2006, s. 180-181; Duman, Soner, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009, s. 46.

¹³² Cessâs, *el-Fusûl*, I, 301; Debûsî, *Takvimü'l-edille*, s. 139-140; Pezdevî, *Usûl (Buharî şerhiyle)*, I, 469-470; Serahsî, *Usûl*, I, 255-256.

dayanmamaktadır. Ancak her ne kadar usulcüler, lakabın mefhûmu bağlamında bu endişeyi dile getirmiş olsalar da, özellikle Hanefî usulcülerin, en başta lakabın mefhumunu ele almış olmalarına, bu gerekçeye dayanarak mefhûmunun bulunmadığını söylemelerine ve izah tarzlarına bakıldığında onlara göre, bu gerekçenin mefhûmun bütün türleri için geçerli olabilecek türden olduğunu söylemek de mümkündür. Zira reddettikleri mefhûmun birinci türü ile ilgili dile getirdikleri gerekçeyi diğer türler için de geçerli sayıp tekrar zikretme ihtiyacı duymamış olabilirler.

Gerek mefhumu'l-muhâlefenin hüccet olduğunu savunan, gerekse onun hücciyetini reddeden usulcülerin ileri sürdükleri gerekçeleri değerlendirdiğimizde, hüccet olduğunu savunan usulcülerin görüşlerinin daha doğru olduğunu söylemek mümkündür. Zira mefhûmun bu türünün hükme delâlet eden yollardan biri olarak değerlendirilmesi, dilin tabiatına ve dildeki hitapların delâlet ettiklerine daha uygun görünmektedir. Hitaptaki her kaydın bir gayesinin, maksadının bulunduğu kabul edilip, Şâri'in maksatlarının ihata edilemeyeceğinden ihtiyatın tercih edilmesi ve bu yüzden bu delâlet türünün reddedilmesi gerektiğinin savunulması da isabetli görünmemektedir. Zira Şâri'in hitaplarındaki kayıtların amacını kesin olarak tespit etmek mümkün değilse de, müçtehit kişi bunu araştırıp kaydın, hükmün zikredilende sabit kılınması ve zikredilmeyenden nefyedilmesi dışında bir yararının bulunmadığını tesbit edince, kaydın bu amaç için olduğu konusunda zannı galip oluşur ki bu delâlet türüyle amel etmek için zannı galip yeterlidir. Dolayısıyla hüccet sayanların hitaptaki her kayıttan muhâlefe anlamı çıkarmadıkları ve bu delâlet türü için zikrettikleri şartlar da göz önünde bulundurulduğunda ihtiyatın tercih edilip bu delâletin iptal edilmesi dilin gereği olan bir delâleti iptal etmek gibi görünmektedir.

E. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN GEÇERLİLİK ALANI VE DAYANAĞI

Mefhûmu'l-muhâlefenin geçerli bir delâlet şekli olup olmadığını tartışan usulcüler, bu delâletin hangi alanlarda geçerli olup hangisinde geçerli olmadığını da tartışma konusu yapmışlardır. Ancak bu, temelde Şâri'in hitabına dair yapılan bir tartışma mı, yoksa dile ilişkin bir tartışma mı konusunda düğümlenir. İlk dönem usulcüler, mefhûm konusunda bu hususa açıkça değinmemiş olsa da, onların mefhûm ile ilgili ifadelerinden hangi eğilimde olduklarını çıkarmak ve buna göre dört görüşten söz etmek mümkündür.

Hanefîlerden Debûsî, Serahsî ve Semerkandî gibi usulcülerin mefhûmu'l-muhâlefe konusunu işlerken özellikle Şâri' ifadesini kullanmaları, onlara göre bu

delâlet türünün Şâri'in hitabında geçerli olmadığını ifade eder.¹³³ Zerkeşi, Hanefilerden Serahsî'nin *Kitâbu's-siyer*'de delilü'l-hitabın Şâri'in hitaplarında huccet olmadığını, insanların ıstılahlarında ve örflerinde ise huccet olduğunu söylediğini, belirtir.¹³⁴ Hanefî usulcülerden İbnü'l-Hümâm, Hanefilerin bütün kısımlarıyla birlikte mefhûmu'l-muhâlefeyi sadece Şâri'in kelâmında huccet kabul etmediklerini belirtir.¹³⁵ Bu görüş, şu şekilde gerekçelendirilmiştir. Hitapta zikredilen kaydın, muhâlefe dışında bir yararının bulunmadığının ortaya çıkması gerekir. Şâri'in kelâmında ise bu mümkün değildir. Zira insanların aklı, onun kelâmındaki maksatlarını ihata etmekten âcizdir. İnsanların kelâmında ise maksatları ihata mümkün olduğu için, başka bir yararı olmadığı tesbit edilince mefhûma hamledilir.

Sübki'nin babasına nisbet ettiği görüşe göre ise mefhûmu'l-muhâlefe, Şâri'in kelâmında huccet, insanların sözlerinde ise huccet değildir. Zerkeşi bu görüşü, işlerin bâtın ve zâhirini bilmesi sebebiyle Şâri'in hitabında huccet, dikkatsizliğin çokça olması sebebiyle müelliflerin ve insanların sözlerinde huccet değildir şeklinde gerekçelendirir.¹³⁶

Sübki, bazı kimselerin de haber türünden olan sözlerde mefhûmu kabul etmediğini inşâ türünden olanlar da ise kabul ettiğini ifade eder.¹³⁷

Usulcülerin çoğunluğuna göre ise mefhûmu'l-muhâlefe bütün alanlarda, yani hem haber türünden hem de inşâ türünden olan ifadelerde, hem Şâri'in kelâmında, hem de insanların sözlerinde, tasarruflarında, ıstılahlarında huccettir veya huccet değildir. Zira bu delâlet türü, dile dayalı bir delâlet olup bu açıdan insanların sözleri ile Şâri'in kelâmı arasında bir fark yoktur. Şâri'in kelâmı da, Arap diliyle ifade edilmiştir.

Mefhûmu'l-muhâlefenin huccet olduğunu savunan usulcüler, hükmün bağlandığı kaydın bulunmadığı durumlarda hükmün de bulunmayacağına delâlet eden şeyin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Usulcülerin çoğu bunun Arap dilinin vaz'ının bir gereği olduğunu söylerken, kimisi şer'in gereği olduğunu, bazısı da aklın veya genel örfün ya da mananın gereği olduğunu söylemiştir.¹³⁸ Usulcülerin değerlendirmelerine baktığımızda, mefhûmu'l-

¹³³ Debûsî, *Takvimu'l-edille*, s. 140; Serahsî, *el-Usûl*, I, 256, 260; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl*, I, 579-581.

¹³⁴ Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 15.

¹³⁵ İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîru'l-Hâcc şerhi ile), I, 117.

¹³⁶ Zerkeşi, *Teşnîfü'l-mesâmi'*, I, 366-367.

¹³⁷ Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'* (*Teşnîfü'l-mesâmi'* şerhiyle), I, 366-368. Ayrıca bkz. Mahallî şerhi ile, I, 334-336; *ed-Diyâu'l-lâmi'* şerhi ile, II, 119, 124-125.

¹³⁸ Sübki, *Cem'u'l-cevâmi'* (*Teşnîfü'l-mesâmi'* şerhiyle), I, 363; Mahallî şerhi ile, I, 330-332; *ed-Diyâu'l-lâmi'* şerhi ile, II, 120-122; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 15-16, 32-33; Mardavî, *et-Tahbîr*, VI, 2908-2909.

muhâlefenin delâletinin şer' açısından olduğunu söylemek doğru gözükmemektedir. Zira gerekçe olarak ileri sürülen haberlerden elde edilen anlamlar da dile dayanılarak elde edilmiştir. Dolayısıyla, bu anlamaların temel dayanağı, dilin vaz'ı olsa gerek. Mefhûmu'l-muhâlefenin delâletinin akıl, mana veya genel örf'e dayandığı şeklindeki iddia da temelde dile râcidir. Zira akıl, dilin vaz'ına dayanarak muhakeme yürütür. Bu konuda ehli tarafından anlaşılan genel örfün de, dilin vaz'ı çerçevesinde oluşacak bir örf olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, mefhûmun temel dayanağının dil olduğunu söylemek, daha doğru gözükmemektedir.

F. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN KAPSAMI

Bir cinsin içindeki bir türe ait hükmün bir sığata bağlanması, bu sıfatın bulunmadığı durumlarda bu hükmün sadece bu türden mi nefyedileceği, yoksa diğer cinslerin aynı türünden de mi nefyedileceği konusunda mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olduğunu savunan usulcüler ihtilaf etmiştir. Örneğin bu usulcülerin tamamı, Hz. Peygamber'in "*Sâime koyunda zekât vardır*" hadisinin, mefhûmu'l-muhâlefe yoluyla sâime olmayan, yani malûfe koyundan zekâtın gerekmeyeceğine delâlet ettiğini savunur. Ancak hadisteki sâimelik kaydının, koyun dışında deve, sığır gibi tüm zekâta tâbi hayvanlar için geçerli olup olmayacağı ve bunların malûfe olanlarında zekâtın gerekli olup olmayacağı konusunda usulcüler iki gruba ayrılmıştır. Başta Şîrâzî olmak üzere, mefhûmun hücciyetini kabul eden birçok usulcü, sığata bağlanan hükmün sadece zikredilen tür için geçerli olacağını savunurken,¹³⁹ Şâfiî ve Hanbelî bazı usulcüler ise, hükmün bağlandığı kaydın sadece zikredilen cinsin türü için değil, zikredilmeyen diğer cinslerin türleri için de geçerli olacağını savunmuştur.¹⁴⁰

G. MEFHÛMU'L-MUHÂLEFENİN HÜKMÜ

Mefhûmu'l-muhâlefenin hükmünden maksadımız onun kat'iliği veya zanniliği, umumu ve buna bağlı olarak tahsis edilmesi veya tahsis etmesi ile nesh etmesi veya nesh edilmesinden ibarettir. Bu bakımdan, mefhûmu'l-muhâlefe hükmüne ulaşmada geçerli bir delâlet türü olarak görmeyenler açısından delâletinin kat'iliğinden veya zanniliğinden söz etmek mümkün değildir. Onlara göre hüccet olmadığı için, bu delâlet türünün tahsis delili olarak kullanılması veya kendisinin tahsis edilmesi ya da hükmünün nesh edilmesi veya başka bir hükmü nesh etmesi

¹³⁹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 440; a.mlf., *Lüma'*, s. 107-108; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 40; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 223-; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 147-149; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 16; Şevkânî, *Irşadu'l-fuhûl*, II, 768.

¹⁴⁰ Ferrâ, *el-'Udde*, II, 473-474; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 440; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, II, 40; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 223; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 148; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 16.

de mümkün değildir. Mefhûmu'l-muhâlefe ile ilgili bu hükümler, onun hüccet kabul edilmesinden sonra prensipte delâletini kabul edenlere göre tartışma konusu olmaktadır.

Mefhûmu'l-muhâlefenin ister bütün türlerinin, isterse bazı türlerinin delâletini geçerli saysın, usulcülere göre muhâlefeye delâletinin kuvveti bakımından kısımları arasında derece farkı bulunmaktadır. Buna göre, bu türlerin bilgi değerinin de farklı olması muhtemeldir. Her ne kadar açıkça ifade etmemiş olsalar da, sıfatın mefhûmunu kabul etmeyen bazı usulcülerin hasr, gaye ve şartın mefhûmunu kabul etmiş olması veya bu türlerden bazısının delâletini mantûk türünden sayması, bunların bilgi değeri açısından diğer türlerden daha güçlü olduğunu gösterebilir. Durum bu olmakla birlikte, usulcüler mefhûmu'l-muhâlefenin genel olarak zann ifade ettiğini belirtmişlerdir.¹⁴¹

Nitekim Cüveynî, bu delâlet türünün bilgi değerini ele almış ve zann ifade eden zâhir olduğunu eserinin değişik yerlerinde belirtmiştir.¹⁴² Şîrâzî de, kendilerine göre hitabın bu tür mefhûmunun nutk, tenbih (mefhûmu'l-muvâfaka) ve kıyas bulunmadığında ahkâmın kendisiyle ispat edileceği türden hüccet bir delil olduğunu ifade eder.¹⁴³ Dolayısıyla, ona göre bu delâlet türü, zann ifade eden kıyastan sonra gelir.

Mefhûmu'l-muhâlefenin tahsis edilmesi meselesi, her ne kadar usulcülerin çoğu tarafından ele alınmamışsa da, manaların/mefhûmların umurunun bulunup bulunmadığı meselesi ile bağlantılı olup oradaki ihtilafın burada da geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla, mefhûmun hüccet olduğunu ve lafızlar gibi onun da umurunun bulunduğunu savunan usulcülere göre umum vafına sahip mefhûmun tahsisinin de mümkün olduğu söylenebilir.¹⁴⁴

Mefhûmu'l-muhâlefe yoluyla sabit olan hükmün başka bir hükmü tahsis etmesi, yani bu delâlet türünün tahsis delili olarak kullanılması meselesi de onun hukukî bir delil olup olmamasına, yani hüccet olarak kabul edilip edilmemesine bağlıdır. Onu geçerli bir delil saymayanların, tahsis delili olarak kabul

¹⁴¹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 473; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, II, 31; Mâzerî, *İzahu'l-mahsûl*, s. 350; Amîdî, *el-İhkâm*, III, 102; Zerkeşî, *el-Bahru'l-mihîl*, IV, 16; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevbebi'l-münîr*, III, 514.

¹⁴² Cüveynî, *el-Burhân*, I, 418, 465-466, 473; Mâzerî, *İzahu'l-mahsûl*, s. 350.

¹⁴³ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 428.

¹⁴⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 320; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 194; Basrî, *el-Mu'temed*, I, 235; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, I, 320-322; Râzî, *el-Mahsûl*, III, 11; İbn Müflih, *Usûl*, II, 852; Merdâvî, *et-Tahbîr*, V, 2445; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, III, 209-212.

etmelerinden de söz edilemez.¹⁴⁵ Hüccet sayanlar tarafından tahsis delili olarak kullanılması konusunda ise, her ne kadar Amidî farklı bir görüş bilmediğini söylemiş olsa da¹⁴⁶, diğer bazı usulcüler tarafından tahsis delili olarak kabul etmeyen usulcülerin bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Diğer taraftan, mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olduğunu savunan usulcülerin çoğunluğu, onu bir tahsis delili olarak da kabul etmişlerdir.¹⁴⁸

Mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet kabul eden usulcüler, mefhûmun aslı olan mantûkla birlikte veya mantûk durduğu halde sadece mefhûmun neshedilebileceğini ifade etmişlerdir.¹⁴⁹ Mantûkun hükmünün neshedilip de mefhûmun hükmünün kalması meselesinde ise usulcüler ihtilaf etmiştir.¹⁵⁰

Başta Sem'ânî olmak üzere usulcülerin çoğu, mefhûmu'l-muhâlefenin başka hükümleri neshetmesini caiz görmemişlerdir.¹⁵¹ Ferrâ, muhâlefe yoluyla elde edilen hükmün neshedilebileceğini ve başka hükümleri de neshedebileceğini belirtmiştir.¹⁵² Zerkeşi mefhûmu'l-muhâlefenin türleri arasında ayırma gidilecek üçüncü bir ihtimalden bahsederek, kimi usulcüler tarafından mantûk olarak değerlendirilen mefhûmun kuvvetli şekilleri olan hasr ve şartın mefhûmu ile neshin caiz, mantûktan olmadığı konusunda ittifak edilen diğer türleri ile neshin caiz olmamasının mümkün olduğunu belirtir.¹⁵³

SONUÇ

Usulcüler, kurdukları delâlet teorisi çerçevesinde lafızları, dilcilerin eserlerinde bulunmayan değişik açılardan tasnife tabi tutmuşlardır. Hanefîlerde bu tasnif, Debûsî tarafından sistematize edilen şekliyle devam edegelmiş, kalamcı usulcülerde ise temelde İbn Fûrek ve Bâkîllânî'nin yaptıkları iki sınıflama etkili olmuştur. Ancak Bâkîllânî'nin yaptığı *mantûk – mefhûm* şeklindeki tasnif, zaman

¹⁴⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 320-321; Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 256-257; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 357; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, I, 391; Semerkandî, *Mizânu'l-usûl*, I, 445-446; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, III, 381.

¹⁴⁶ Amidî, *el-İhkâm*, II, 401.

¹⁴⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, III, 102-103; İbnü'l-Hacib, *el-Mahtasar (Sübki şerhi ile)*, III, 335; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, III, 382-383; Merdâvî, *et-Tahbîr*, VI, 2664.

¹⁴⁸ Bâkîllânî, *Et-Takrîb*, III, 256; Ferrâ, *el-'Udde*, II, 578-579; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, I, 363-364, 391; Kelvezânî, *et-Temhîd*, II, 118; İbn Akîl, *el-Vâzih*, III, 397; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, II, 731-732; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, II, 568-569; İbn Müflih, *Usûl*, III, 961-962; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, III, 383.

¹⁴⁹ Safiyyüddin el-Urmevî, *Nihâyetü'l-vusul*, VI, 2382-2383; Mahallî, *Şerhu Cem'i'l-cevâmi'*, II, 117; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 138-139.

¹⁵⁰ İbn Fûrek, *el-Muhtasar*, s. 784; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 439; a.mlf., *et-Tabsira*, s. 224; Safiyyüddin el-Urmevî, *Nihâyetü'l-vusul*, VI, 2383; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'* (Mahallî şerhi ile), II, 117; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 139.

¹⁵¹ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, I, 391, III, 93; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'* (Mahallî şerhi ile), II, 118; Merdâvî, *Et-Tahbîr*, VI, 3087; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-kevkebi'l-münîr*, III, 580.

¹⁵² Ferrâ, *el-'Udde*, III, 827-828.

¹⁵³ Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 139.

içerisinde yaygınlık kazanmış ve Gazzâlî sonrası dönemde kalamcı usulcüler tarafından benimsenen ayırım haline gelmiştir.

İlk dönem usulcülerde mefhûm tabiri, genel bir anlama sahip iken, başta Cüveynî olmak üzere Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve ondan itibaren ise bu terimin daha dar bir anlamda, *mefhumu'l-muvâfaka* ve *mefhumu'l-muhâlefe* için kullanılan bir terim haline geldiği görülmüştür. İbnü'l-Hâcib'in son şeklini verdiği bu tasnif, kendisinden sonra lafzın delâletini *mantûk-mefhûm* ayırımı şeklinde ele alan usulcülerin benimsediği bir sistem haline gelmiştir.

Mefhûmun delâleti ve onun iki türü başka hiçbir ilim dalında ele alınmadan önce usulcüler tarafından incelenmiş ve mefhûm teorisi denilebilecek seviyeye ulaşmıştır. Usulcülerin mefhûmu'l-muhâlefenin her bir türünün hücciyetine dair yaklaşımları farklılık arz etmekle birlikte, türlerinin çoğu sıfatın mefhûmuna indirgenebilecek türler olduğundan, usulcülerin mefhûmu'l-muhâlefenin hücciyeti konusundaki yaklaşımları ağırlıklı olarak onun bir türü olan mefhûmu's-sıfa'nın hücciyetine dair yaklaşımlarını ifade eder. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî usulcülerin çoğunluğu ile bazı Zâhirî, Şiî ve Mutezilî usulcüler mefhûmu's-sıfa'nın hüccet olduğunu savunurken, Hanefî usulcüler ile Mutezilî, Şiî, Eş'arî ve Zâhirî usulcülerin büyük çoğunluğu, Şâfiîlerden ve Mâlikîlerden önemli bir grup ile bazı Hanbelîler, hüccet olmadığı görüşünü savunmuştur. Şart, gaye ve hasrın mefhûmu ise bu sıralamaya göre azdan çoğa doğru daha fazla usulcü tarafından geçerli bir delâlet olarak görülmüştür. Lakab'ın mefhûmu, usulcülerin çoğunluğu tarafından delil olarak görülmemesi yönüyle, mefhûmu'l-muhâlefenin en zayıf türü sayılmıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla, mefhûmu'l-muhâlefenin hüccet olduğunu savunan usulcüler, sahâbeden ve bazı dilcilerden naklettiklerine, dildeki bazı kullanımlara ve her kaydın bir gayesinin, amacının bulunduğu şeklindeki gerekçelere dayanmışlardır. Hücciyetini reddeden usulcüler de, dilcilerden naklettiklerine ve dildeki bazı kullanımlara dayanmışlardır. Ancak bunun geçerli bir delâlet sayılması dilin tabiatına ve dildeki hitapların delâlet ettiklerine daha uygun görünmektedir. Hitaptaki her kaydın bir gayesinin, maksadının bulunduğu kabul edilip Şârî'nin maksatları ihata edilemeyeceğinden ihtiyatın tercih edilmesi ve bu yüzden bu delâlet türünün reddedilmesi gerektiğinin savunulması, isabetli görünmemektedir. Hüccet sayanların hitaptaki her kayıttan muhâlefe anlamı çıkarmadıklarını ve bu delâlet türü için zikrettikleri şartlar da göz önünde bulundurulduğunda, ihtiyatın tercih edilip bu delâletin iptal edilmesinin, dilin gereği olan bir delâleti iptal etmek anlamına geleceğini söyleyebiliriz.

Bu çalışma çerçevesinde yaptığımız incelemeler neticesinde; mefhûmun delâleti ve özellikle mefhûmu'l-muhâlefe türü ile ilgili değerlendirmelerin, bir

çarpıda kategorize edilip ifade edilebilecek türden kesinlik taşımadığı, her bir ekolün ve aynı ekole mensup farklı usulcülerin bakış açılarının farklılık arz edebildiği hususu ulaştığımız tespitler arasındadır. Bu sebeple usulcülerin bu ve benzeri konulardaki görüşlerini kategorize etmeden önce, her bir mesele ile ilgili her bir usulcünün görüşünün iyi araştırılıp tespit edilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed (ö. 730/1330), *Keşfu'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasimbillah el-Bağdadî, 4 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, 1994.
- Ahsiketî (Ahsikeşi), Ebû Abdillâh Hüsâmüddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer (ö. 644/1246-47), *el-Müntehab fî usuli'l-mezheb*, thk. Ahmed Muhammed Nâsır Abbâs el-Avdî, Beyrut, Daru'l-Medâri'l-İslâmî, 2005.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 4 cilt, Riyad, Daru's-Sam'î, 2003.
- Aral, Vecdî, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1991.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 400/1009), *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Hüsâmüddîn El-Kudsî, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981.
- Attâr, Hasan b. Muhammed, *Hâşiyetü'l-allâme eş-Şeyh Hasan el-Attar ala Şerhi'l-Celâl el-Mahallî alâ Cem'i'l-cevâmi li'l-İmâm İbnü's-Sübkî*, yy., Daru'l-Bâz, ty.
- Aybay, Rona – Aydın, *Hukuka Giriş*, İstanbul, Hukuk Araştırmaları Vakfı, 1991.
- Babertî, Muhammed b. Mahmud b. Ahmed (ö. 786/1385), *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu muhtasari İbnü'l-Hâcib*, thk. Terhîb b. Rebi'ân ed-Devserî, 2 cilt, Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 2005.
- Bâcî, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî, *İhkâmu'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdullâh Muhammed el-Cebbûrî, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1989.
- *Kitabu'l-hudûd fî'l-usûl*, thk. Nezîh Hammad, Kahire, 2000.
- *Kitabu'l-işâre fî ma'rifeti'l-usûl ve'l-vicâze fî ma'ne'd-delîl*, thk. Muhammed Ali Ferkûs, Beyrut, Daru'l-beşâiri'l-İslamiyye, 1996.
- Bâkîllânî, Kadı Ebu Bekr Bâkîllânî, *Et-Takrîb ve'l-irşâdû's-sağîr*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebu Zenîd, 3 cilt, Müessesetü'r-risale, 1993-1998.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib, *El-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, thk. Halil el-Meys, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Bedahşî, Muhammed b. Hasan, *Şerhu'l-Bedahşî/Menâhîcu'l-ukûl şerhu minhâci'l-vusûl*, 3 cilt, Mısır, Matbaatu Muhammed Ali Sabih, ty.
- Beydâvî, Nâsîrüddin Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286) *Minhâcu'l-vusûl fî ma'rifeti'l-usûl* (Bedahşî ve İsnevî şerhleriyle birlikte basılmıştır), 3 cilt, Mısır, Matbaatu Muhammed Ali Sabih, ty.
- Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı : Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007.

- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşmî, 3 cilt, Kuveyt, Vizaretu'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-islamiyye, 1984.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh = Tacû'l-luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 6 cilt, Beyrut, Daru'l-Alem lil Melayîn, 1990.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, yy., 1309.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf et-Tâi en-Nisâbüri (ö.478), *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dîb, Katar, 1399.
- *Kitâbü't-telhis fi usûli'l-fikh = Telhis[Telhisü't-Takrib]*, thk. Abdullah Cevlem Nibali, Şübeyr Ahmed Ömeri, 3 cilt, Beyrut, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1996.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa (ö. 430), *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Duman, Soner, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.
- El-Hasen, Halife Bâ Bekr, *Menâhicü'l-usûliyyîn fi turuki delâlâti'l-elfâz ale'l-ahkâm*, Kahire, Mektebetü Vehbe, 1989.
- Emîr Padişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Huseynî el-Buhârî el-Mekkî (ö. 987/1579), *Teysîru't-Tahrîr*, 4 cilt, [y.y.], Mustafa el-Babi el-Halebi, 1931.
- Ensârî, Abdülalî Muhammed b. Nizâmüddîn Muhammed es-Sehâlevî el-Ensârî el-Leknevî (ö. 1225/), *Fevâtihu'r-rahamût*, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Esmendî, Alâuddîn Muhammed b. Abdülhamîd (ö. 552/1158), *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülberr, Kahire, Mektebetü Dari't-Türâs, 1992.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef (ö. 458/1066), *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mubârekî, 5 cilt, Riyad, 1993.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslam Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız, 4 cilt, Medine, 1413.
- *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, Dimeşk, Daru'l-Fikr, 1980.
- *Şifâu'l-ğalîl fi beyâni's-şebeh ve'l-muhayyel ve mesâliki't-ta'lîl*, thk. Hamed el-Kebisî, Bağdat, Matbaatü'l-İrşâd, 1971.
- Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2003.
- Habbâzî, Celâlüddîn Ebî Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Hucendî (ö. 691/1292), *el-Muğni fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Beka, Mekke, Daru'l-Besâir, 1403.
- Haffâf, Nebîl, *el-İhtilâfu beyne cumhûri'l-usûliyyîn ve İbn Hazm fi'l-ihcâci bi'l-mefhûm ve eseruhu fi'l-furû'î'l-fikhiyye*, Beyrut, Daru İbn Hazm, 2006.
- İbn Abdîşekkûr, Muhibbullah el-Bihârî (ö. 1119/1707), *Müsellemü's-sübût (Ansârî'nin Fevâtihu'r-rahamût şerhiyle)*, 2. cilt, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.

- İbn Akil, Ebü'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed el-Bağdadî (ö. 513/1119), *el-Vâzih fi Usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türki, 5 cilt, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1999.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, (ö. 741/1340), *Takribü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cebbûri, Ürdün, Daru'n-Nefâis, 2002.
- İbn Emîru'l-Hâcc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, 3 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Fûrek, Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî, *el-Muhtasar*, Dımeşk, Mektebetü Dari'l-Ğavsânî, 2002. Eser Muhammed Hassan İbrahim Avd'ın "*İbn Fûrek ve asâruhu'l-usuliyye*" isimli doktora tezinin bir parçası olarak neşredilmiştir.
- *Kitabu'l-hudûd fi'l-usûl: el-Hudûd ve'l-muvâdaât*, thk. Muhammed Süleymani, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, 8 cilt, Beyrut, Daru'l-Afâki'l-Cedide.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî (ö. 620/1223), *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-imâm Ahmed*, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-ilmiiyye, 1981.
- İbn Manzur, Cemaluddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukarram (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Kahire, Daru'l-Maarif, ty.
- İbn Melek, İzzüddîn Abdullatif b. Abdülaziz Firişte (ö. 801/1398), *Şerhu Menâri'l-envâr*, İstanbul, Dârü't-tibâati'l-âmire, 1292.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmîni (ö. 763/1362), *Usûlü'l-fikh*, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân, 4 cilt, Riyad, Mektebetü'l-Abikân, 1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefî, *Fethü'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr = Mişkâtü'l-envâr fi usûli'l-menâr*, 970/1563, havaşi Abdurrahman Bahravî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001/1422.
- İbn Reşîk, Ebû Ali el-Huseyn b. Ebi'l-Fedail Atık b. el-Huseyn b. el-Huseyn b. Adillâh er-Rab'î el-Cemâl (ö. 632/1234), *Lübâbü'l-mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Gazali Ömer Câbi, 2 cilt, Dubai, Daru'l-Buhûs li'd-Diraseti'l-İslamiyye, 2001.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 595/1198), *ed-Darûri fi usûli'l-fikh: Muhtasaru'l-Müstesfâ*, thk. Cemalüddin el-Alevî, Beyrut, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yunus (ö.646/1249), *Muhtasaru'l-Muntehe'l-usûli* (Adududdîn el-İcî şerhi ve Teftâzânî ve Cürçânî haşiyesiyle), Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivasi elİskenderî (ö. 861/1457), *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl* (Emîr Padişah şerhi ile), Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve evlâdühü bi Mısır, h. 1350.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr (Ebü'l-Bekâ) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütühî (ö. 972/1564), *Şerhu'l-Kevbebi'l-münîr: el-Muhteberu'l-mübtaker şerhu'l-muhtasar*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî – Neziî Hammâd, 4 cilt, Riyad, Mektebetu'l-'Ubeykân, 1993.
- İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer, *el-Mukaddime fi'l-usûl: dirâsât ve nusûs fi usûli'l-fikhi'l-mâlikî*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Ali b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdadî (ö. 694/1295), *Bedî'u'n-nizâm: Nihâyetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, neşr. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdi, 2 cilt, Mekke, 1418.
- İcî, el-Kadî 'Adudu'l-mille ve'd-din Abdurrahman b. Ahmed (ö.756/1355), *Şerhu'l-'adud alâ muhtasari'l-muntehâ'l-usûli*, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İltaş, Davut, *Fıkıh Usulünde Mütekillimin Yönteminin Delalet Anlayışı*, (basılmamış doktora tezi), Kayseri, 2006.
- İsnevî, Cemaluddin Abdurrahim b. el-Hasan (ö. 772/1370), *Nihâyetü's-sûl fi Şerh-i minhaci'l-usûl*, 4 cilt, Beyrut, Alemu'l-Kutub, t.y.
- İtkânî, Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Farâbî (ö. 758/1357), *et-Tebyîn*, thk. Sâbır Nasr Mustafa Osman, 2 cilt, Kuveyt, Vezâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1999.
- İzmîrî, Süleyman b. Veli b. Resul el-Kırşehrî (ö. 1102/1690), *Hâşiyetü'l-Fâzıl el-İzmîrî alâ Mir'âti'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl*, İstanbul, Matbaatü'l-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1285.
- Kadî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr El-Hemedânî (ö. 415/1025), *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, 16 cilt, Kahire, Matbaatu Dari'l-Kütüb, 1963.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân el-Mısrî (ö. 684/1285), *el-Furûk*, (Tehzîmu'l-furûk ve'l-Kavâidu's-seniyye fi'l-esrârî'l-fikhiyye hamîşleriyle), 2 cilt, Beyrut, Alemu'l-Kutub, t.y.
-, *el-'İkdü'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm*, thk. Ahmed el-Hatm Abdullah, Mekke, Dârü'l- Kütüb, 1999.
- Kelvezânî, Ebu'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Bağdadî (ö. 510/1116), *et-Temhîd fi usûli'l-fıkıh*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe, 4 cilt, Cidde, Daru'l-Medeni, 1985.
- Komısyon, (İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Zeyyât, Hamid Abdülkadir, Muhammed Ali en-Neccâr), *el-Mu'cemu'l-Vesît*, Kahire, Mektebetu'ş-Şurûkî'd-Devliyye, 2004.
- Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd (ö. Hicri altıncı asrın ilk yarısı), *Kitâbun fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülmecid Türkî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995.

- Mahallî, Ebu Abdullah Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Ensari Mahalli (864/1459), *el-Bedrû't-tâli' fi halli Cem'i'l-cevâmi'/Şerhu Cem'i'l-cevâmi'*; Daru'l-Bâz, t.y.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî (ö. 536/1141), *İzâhu'l-mahsûh min Burhâni'l-usûl*, thk. Ammar et-Talibî, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, 2001.
- Merdâvî, Alauddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Süleyman Ahmed b. Muhammed (ö. 885/1480), *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*, thk. Abdurrahman b. Abdullah-Avd b. Muhammed-Ahmed b. Muhammed, 8 cilt, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Molla Husrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali (ö. 885/1480), *Mir'âtu'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vusûl*, neşr. Şirket Sahafiyeye Osmaniye (Yusuf Diyauddin, Ahmed Nailî), İstanbul, Dersaadet, 1321.
- Muhakkık Hillî, Ebu'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. El-Hasen b. Ebi Zekeriyâ Yahyâ (ö. 676/1277), *Meâricü'l-usûl*, Kum, Müessesetü Âli'l-Beyt, 1403.
- Muzaffer, Muhammed Rıza, *Usulü'l-fıkh*, Beyrut, Müessesetü'l-a'lâ li'l-matbuât, 1991.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Menâru'l-envâr* (müellifin *Keşfu'l-esrâr* şerhi ile basılı), Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
-, *Keşfu'l-esrâr, Menâru'l-envâr* şerhi, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
-, *Şerhu'l-Müntehab*, thk. Sâlim Öğüt, İstanbul, 2003.
- Oğuzman, M. Kemal, *Medeni hukuk dersleri*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994.
- Özbilgen, Tarık, *Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul, 1976.
- Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahrulislâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn (ö. 482/1090), *Usûlü'l-Pezdevî: Kenzu'l-vusûl*, Abdülaziz Buhari'nin *Keşfu'l-esrâr* şerhi ile, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, 4 cilt, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, 1997.
- Râcih, Abdüsselâm Ahmed, *Delîlu'l-Hitâb - Mefhumu'l-muhâlefe ve eseru'l-ihtilâfi fıhi fi'l-fıkhî ve'l-kanûn*, Beyrut, Daru ibn Hazm, 2000.
- Râhûnî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mûsâ (ö. 773), *Tuhfetü'l-mes'ûl fi şerhi Muhtasari'l-Müntehâ's-sûl* (thk. Dr. Yusuf el-Ehdar el-Kayyim), 4 cilt, Dubai, Daru'l-Buhûs, 2002.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn et-Taberistânî (ö. 606/1210), *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh*, thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî, 6 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1992.
- Sadrüşşerîa', Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 747/1346), *et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-Tenkîh*, (Teftâzânî'nin *Şerhu't-telvihi*'i ile birlikte), Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
- Safiyüddîn el-Urmevî, eş-Şeyh Muhammed b. Abdürrahim el-Urmevî el-Hindî (ö. 715/1315), *Nihâyetü'l-vüsûl fi dirâyeti'l-usûl = Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Salih b. süleyman el-Yusuf, Sa'd b. Salim es-Süveyh, Mekke, el-Mektebetü't-Ticariyye, t.y.

- Sâlih, Muhammed Edib, *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fıkhi'l-İslamî*, 2 cilt, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslamî, 1984.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcabbâr (ö. 489), *Kavâti'u'ledille fi'l-usûl*, thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hükmî, 5 cilt, Riyad, Mektebetü't-Tevbe, 1998.
- Semerkindî, Alâuddîn Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 539), *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî, 2 cilt, Medine, Vezaratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, 1987.
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1973.
- Seyyid Şerif Murtezâ, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Huseyn el-Musevî, *ez-Zerî'a fi'l-usûl*, thk. Ebu'l-Kâsım el-Kercî, 2 cilt, Tahran, 1376.
- Sıġnâkî, Hüsâmüddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc b. Ali (ö. 714), *Kitâbu'l-vâfi fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed Muhammed Hamûd el-Yemânî, 5 cilt, Kahire, Daru'l-Kahire, 2003.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkafi (ö. 771), *Cem'u'l-cevâmi' fi Usuli'l-fikh*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Sühreverdî, Şihabuddin Yahya b. Habeş (ö. 587), *et-Tenkihât fi usûli'l-fikh*, thk. İyaz b. Namî es-Sülemî, Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şarik, Beyrut, Daru'l-kütübü'l- ilmiye.
- *el-Ümm*, thk. Mahmûd Matarcî, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, 1993.
- Şa'lân, Abdurrahman b. Abdullah, *Usûlu fıkhî'l-İmâm Mâlik : ediletühü'n-nakliyye*, Riyad, Câmîatu İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 2003/1424.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250), *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki 'ilmi'lusûl*, thk. Ebu Hafs Sami b. 'Azi el-Eşeri, 2 cilt, Riyad, Daru'l-Fadîle, 2000.
- Şeyh Müfid, Ebi Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-'Ukberî en-Nu'mânî, *Et-tezkire bi usûli'l-fikh*, thk. Şeyh Mehdi Nefec, Beyrut, Daru'l-Müfid, 1993. Bu muhtasar, "*Silsiletü müellefatı Şeyh Mühfid*" adıyla 14 cilt olarak neşredilen eserin 9. cildinde neşredilmiştir.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî (ö. 476), *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türkî, 2 cilt, Beyrut, Daru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1988.
- *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*, thk. Muhyiddîn Dîb-Yusuf Ali Bedivî, Beyrut, 1995.
- *et-Tabsıra fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto, Dimeşk, Daru'l-Fıkr, 1980.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali (ö. 1158/1745), *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, 2 cilt, Beyrut, Mektebetu Lübnan Naşırûn, 1997.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh eş-Şerif Muhammed b. Ahmed b. Ali (771/1370), *Miftahü'l-vüsûl ilâ binâi'l-furû'i ale'l-usûl; Kitâbu meşarâtü'l-galat fi'l-edille*, thk. Muhammed Ali Ferkus, Mekke, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1998.

- Tûfî, Necmüddîn Ebi'r-Rebî' Süleyman b. Abdilkavî b. Abdilkerîm (ö. 716), *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 3 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- Tûsî, Şeyhu't-Tâife Ebû Cafer Muhammed b. El-Hasan, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Rıza el-Ensarî el-Kummî, 2 cilt, Kum, Matbaatu's-Sitâre, 1417.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Huseynî Ebu'l-Fayz el-Murtadâ (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kamûs*, thk. Bir grup tahkikçi (Şamile'den), 40 cilt, Daru'l-Hidaye, ty.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh (ö. 794), *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, neşr. Abdülkadir Abdullâh el-Ânî, 6 cilt, Kuveyt, Vezaretü'l-Evkâf ve'sŞuûni'l- İslâmiyye, 1992.
-, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'î'l-cevâmi'*, thk. Seyyid Abdülaziz – Abdullâh Rebî', 4 cilt, Kahire, Mektebetu Kurtuba, 1999.